

Հ. Յ. Գ.
ՄԱՍԼՈՅ ԴԻՐԱՆ

ԴԻՐՈՇԱԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՁՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1903

„Droschak”
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse: A. B. F. BUREAU LIBRARY
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak”
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ԿԱՐՍԻ ԴԻՆԱՄԻՏՅԱՅԻՆ ՊԱՅԹՈՒՄԻ ԶՈՀԵՐԸ

ԻՍԱՋԱՆ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ
ՎԱՐԴԱՆ ՏՕՆՈՅԵԱՆՑ
ՅՈՎՀԱՆՆԻՄ ՆԱՀԻԿԵԱՆ
ՊՕՂՈՍ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
ԹՕԴՕՍՏՕՑԻ ՍԱՐԳԻՄ

Գ Ի Ն Ա Մ Ի Տ Ի Զ Ո Հ Ե Ր Ը

Ուշագրա՛ւ հաւաքածու...
 Հայրենիքի և աշխարհի այնքան հեռուոր ծայրերից համախմբւած՝ պարտքի հերոսների այդ զուգարդու-թիւնը չէ՞ վկայում արդեօք նրանց դաւանած մեծ գաղափարի կայունութիւնը և գալոց անխուսափելի յաղթանակը...
 Անարգ պատահար... Որքան յաճախ դու խեղդել ես խանձարուրի մէջ գաղափարական սիրուն ծրագիրներ, վսեմ յղացումներ:

Հինգ թանկագին նահատակները հանգչում են այժմ սահմանից ասդին և ոչ այն երկրում, ուր հողը եռում է տաք աճիւններով, ուսկից վրէժխնդիր, ռազմիկ սերունդը պաղատաբան կանչում էր նրանց... Բայց նրանք կը մնան միշտ ազատութեան մեծ նահատակների շարքում.— նոյն արիւնտուած, տառապող ժողովուրդը երախտագիտութեամբ ծունկ կը չորէ նրանց պաշտելի շիրիմների առաջ:

Ա Ն Լ Ե Զ Ո Ւ Վ Ի Թ Խ Ա Ր Ի Ն

Երբ յետ դարերէ առաջին անգամ
 Ծս Աւագ Մասիս ներսուց որոտամ,
 Կանչեմ ու շնչեմ, արծակեմ՝ ծուխ, բոց,
 Սասանեցեմ զԱրարատն հայոց,
 Այդ ընի Նշան հայոց աշխարհին,
 Թէ զայ ժամանակ, որ գան փառքն այլ հին:
 ԱՆԻՇԱՆ

Երէկայ անցքերն ենք յիշում ակամայ, Նահապետի այդ սրտառուչ տողերը կարգալիս...

Մասին էլ որոտաց, Արարատեան դաշտն էլ եկաւ. ձայնակցելու սահմանի միւս կողմի, Մեծ ու Փոքր Հայքի պարբերական ժայթքումներին և ստեղծելու մէկ ամբողջական հայրենիքի տենչով...

Մասին էլ որոտաց, կամենալով ցոյց տալ իր շուրջը վիտացող մանր ու խոշոր բռնակալներին, որ հայի աստղը գեռ փալիւում է երկնակամարի վրայ, որ հայութիւնը, պատմութեան այդ մեծ, արիւնտ զոհը, իբրև մի ուրոյն կուլտուրական միութիւն, սպառազինւած քաղաքացիական ու ռազմական ձիւթերով՝ իր տեղն ունի արեգակի տակ:

Հայոց Արարատը երկար համբերեց: Իր կրծքին զարնուող հոլմերի ու փոթորիկների դիմաց նա սովորել էր գարբեր ընթացքում լինել համակերպող. բայց նա ցոյց է տւել, որ գերագոյն վտանգի ընդհանր գիտէ և բարկութեան շանթեր արձակել... Այդպէս էր երէկ: Արարատեան գաւառները «սասանեցին» և անդիմադրելի, տարերային ուժով քաշեցին իրենց ետևից ամբողջ Ռուսահայաստանը:

Հայ ժողովուրդը, այդ անկեզու վեթխարին, այդ կարծեցեալ ստրուկը, որ երկար ժամանակ լուռ ու անվզող մարսում էր երկգլխեան արծւի հայաջինջ դաւերը, իր խորունկ ծալքերում անշէջ պահպանում էր սրբազան կրակը, նման իր պաշտած աւագ Մասիսին, որ թէև դրսից մշտապէս ձիւնապատ՝ ներսում շարունակ մթերում է հրահեղուկ զանգաւածը, մթերում է դուրս ժայթքելու համար...

Ո՞վ է արդեօք թօթափել իրենից երէկայ հոյակապ անցքերի հմայքը... Ո՞վ արդեօք հպարտութեամբ չէ մտաբերում այդ եղակի օրերը, երբ խոնարհութեան, հնազանդութեան վարժւած հպատակները վեր էին բարձ-

րացնում ժամանակիս ամենահզօր Բռնաւորի ձեռնոցը, երբ Արարատեան գիւղերից ու քաղաքներից հայկական զինւած կամաւորները անվախ վազում էին թշնամու հանդէպ, երբ տասնեակ հազար Երեւանցիների կոչն էր որոտում՝ «դէպի Էջմիածին» և բիւրաւոր արձագանքներով գնում կորչում էր Մասի անդունդներում...

Հրաբխի ժայթքումն էր այդ — ո՞ր ես Նահապետ...

Այն նւիրական վայրերում, ուր խաղաղւել է հայի պատմական ճակատագիրը, ուր ամփոփւած են նախնիքների սրբագործւած նշխարների հետ՝ հինաւուրց փառքի յուզիչ բեկորները և սև օրերի տխուր յուշերը, — այնտեղ այն վայրերում հայ ժողովրդական ցասումը ուսու բռնապետութեան սադրանքների դէմ՝ եղաւ ամենից աւելի ուժեղը և ամենից աւելի հոյակապը:

Ինչպէս մինչև այն լուռ ու անհրապոյր էր Արարատեան դաշտը... Մասիսը կարծես խոռվել էր իր վեհապանծ գագաթը ասես բարկութեամբ դարձրել էր հարազատ զաւակներից և այլևս տրամադիր չէր ձայնակցել Աւարայրի բլբուլի երգչին՝

Անա շարժեցան դաշտը Արարատայ,
 Ի ուր այլ շարժեցէք մանկւտիք Հայկայ...

Եւ Մասիսը զուր չէր խոժոռել ճակատը. նա տեսնում էր ապիկարութեան նողկալի փաստեր իր հարազատների մէջ... Նա տեսնում էր, իրենից ոչ հեռու, Անդրկովկասի շէն կենտրոններում, ուր հայ տարրը մտաւոր, կուլտուրական առաջնութիւն է վաստակել, հայոց դարձր հասարակութիւնը՝ հայրենիքի աղը, աղգային ճակատագրի ղեկավարողը յօժարակամ բռնել էր ու ու ս ա ց մ ա ն ճանապարհը... Այլասեռումը կատարում էր ընդարձակ չափերով: մի բիրտ ու գուհճիկ կօսմօպօլի տիղմ ճարակում էր հայ «կրթւած» շրջանները և ամէն ինչ մատնում էր անարգ մոռացութեան:

Հարկաւոր էր մի շանթ, ազդարարող մի ղողանջ: Հայ ժողովուրդն էր, որ բռնութեան նոր հարւածի լուրն աննելուն պէս՝ հնչեցրեց այդ ղողանջը Մասիս ոտորտից: Մոլեգնութեամբ նա հրապարակ նետեց և կողմերի սուխնների դիմաց բարձրաձայն շեշտեց իր հաւաքական, աղգային իրաւունքները: Եւ շարժման այլքը տարածեց Արարատեան դաշտն ի վայր, գրկեց հեռուոր հօրիզոններ, անցաւ Կովկասեան լեռնաշղթան, հասաւ

մինչև խոշոր արդիւնաբերական կենտրոնները, քարշելով իր ետևից և՛ հայ հասարակութիւնը, և՛ հայ կղերը և՛ հայ ինտելիգենցիան:

Որպիսի իդէալիզմ մերկ ու անկիրթ մասսայի մէջ...

Եղել են համաշխարհային պատմութեան ընթացքում բազմաթիւ մոմէնտներ, երբ գաղափարական կոււի արծարծողը և առաջապահը կազմել է պարզ, համեստ մահապանացուներից բաղկացած այն՝ անլեզու մասսան, որը սովորական, նորմալ ժամանակ լուռ ու մունջ է մնում, հեռու ֆրազներից ու յաւակնութիւններից և որի վրայ այնքան բարձրից է նայում մտաւորական տարրը:

Այդ մոմէնտներից մէկն էլ ահա կրկնեց մեր կեանքում, — հայ ժողովուրդը վերջին անցքերի միջոցին տեց իդէալիզմի և անձնւիրութեան փայլուն ապացոյցներ: Այդ անցքերը պարզ վկայեցին, որ ապականութեան, այլասեւուման ակտը արմատ է ձգել մեր ազգային օրգանիզմի գլխի մէջ միայն, այն ինչ սիրտը մնում է առողջ և անապական: Հայ մասսան համարձակ թռիչքներով սովորեցրեց հայ հասարակութեան, թէ ինչպէս պաշտպանել ազգային ոտնահարած իրաւունքները:

Եւ նա կը շարունակէ սկսած պայքարը, մշտապէս խռովելով օպորտունիստների և բոլոր խոհեմների նրբաբացած ջղերը...

Յինչև իր առողջ բնագոյծների վրայ, թելադրած հայրենիքի վեհ պաշտամունքից, հրահանգած այն բնատուր իդէալիզմից, որով սողորած է նա ժառանգաբար, դարերից ի վեր, — հայ ընդհանրութիւնը կը շարունակէ բարձր պահել ազգայնութեան դրօշը և բռնապետութեան ոտնձգութիւններին կը պատասխանէ միշտ համաձայն «ակն ընդ ական» -ի տիեզերական օրէնքին... Երբէք վհատութիւն և երբէք զինադադար: Այլ կասեան հայութիւնը արդէն ցոյց տուց մի շարք փայլուն իրողութիւններով որ շատ էլ բարեկամ չէ կուլի այն ծոյլ անկարող մեթոդին, այսպէս անւանւած կրակոտանի արդի մարտիկութեան, որ ծաղկում է ուրիշ տեղերում և որ հանգցնելով յեղափոխական խանդավառութիւնը, խրախուսում է միայն բռնաւորներին և յետաձգում կուլի յաղթանակը հեռու, մուշտապատ ապագային...

Հայր ապացուցեց, որ նոյնիսկ ամենազօր բռնութեան ձանկերում՝ կարելի է ու ժ ո վ դիմադրել ուժին: Եւ նա այդ տաքտիկով յարգանք ներշնչեց օտարների մէջ... Բուն մարտական յեղափոխական Ռուսաստանը հիացմունք զգաց, դիտելով անդրկովկասեան հսկայի մէջ թափնուած ուժերի ժայթքումները և չզլացաւ իր ամենաջերմ ու անկեղծ ներբողները հայ կուռղներին վճռականութեանն ու հերոսութեանը: Ուժտուն տարւայ յեղափոխական անցեալ ունեցող և միևնոյն մարդասպան ուժերի դէմ կուռղ Ռուսաստանի լաւագոյն տարրերի այդ ներբողները նոր խրախոյս կը լինեն Ռուսահայ ժողովուրդին, նոր թափ կը հաղորդեն նրա բնորոշութեան...

Յառանջ հրահեղուկ զանգաձը եռում, փրփրում է

Մասսի արգանդում. անլեզու վիթխարին դեռ ևս չէ տեսել իր վերջին խօսքը... Նա դեռ կ'երերայ և իդէալիզմի բարձր թռիչքներով կը ջերմացնէ հայկական մըթնոլորտը. նա կ'արագացնէ կուլի սլացքը, լաւ գիտակցելով որ իր սեփական բազուկներով միայն պիտի փորփորէ կովկասեան Հայաստանում խարխիսները այն վայրենի բռնապետութեան, որը մղձաւանջի պէս ծանրացած է հայութեան բոլոր հատուածների վրայ:

... Այդ ընդ նշան հայոց աշխարհին, թէ գայ ժամանակ, որ գան փառքն այլ հին...

Չենք ուզում հին փառքը: Ժամանակները ազաջարիմել են և փառքի հասկացողութիւնն էլ յեղաշրջել է: Եթէ այսօր հայութեան երգեալ թշնամիները Ռուսաստանում և Եւրոպայում, հրապարակով մամուլի էջերում յիշոցներ են ուղղում հայկական շարժման, մեղադրելով այն՝ հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու սղայամիտ ցնորքների մէջ, — դա նրանց գործն է և մենք չենք նախանձում նրանց: Հայ կուռղ ժողովուրդը հեռու է ուսուպիայից, բանդագուշանքներից: Գարերով ստրկացրած, դարերով զրկւած մարդկային տարրական իրաւունքներից՝ նա կարող է միայն մէկ տեսնել ունենալ, որ ներհան է բոլոր ազգերի համար, — պարել ազատօրէն իր նախնիքների արիւնով ցողած հայրենիքի մէջ զարգացնել իր ինքնատիպ կերպարանքը, իր ցեղական առանձնայատկութիւնները և ձեռք ձեռքի տւած հարւան ազգերի հետ, իբրև մի ինքնուրոյն անդամ նրանց շարքի մէջ, իբրև մէկ անդամ համամարդկային մեծ գերդաստանի. ձգտել դէպի բարձր կերպեր հասարակական կենցաղի, ուր բազմատանջ երկոտանին անդուլ թափառումներից ու խարխափումներից յետոյ՝ կը գտնէ վերջապէս մաքսիմուլը — ծայրագոյն աստիճանը — ազատութեան և բարօրութեան:

Մ Ե Ր Մ Ա Յ Ր Ե Ր Ո Ւ Ն

Ժամ է օրհասի, հեռուն ըշտապով ձանգերն օգնութեան կանչին ամէն ոք, Դուռը կը ծծեն չըրացաններով, Մեղքնիւ մոռնիլ ալ ո՛վ կ'ընէ հոգ:

(Ապստամբութիւնը) ԷՄՆՆ ՎԾՐՀԱՐԸՆ

Աչերնիդ պղտոր, շրերնիդ կարմիր, խանձուած մազերնիդ մըրըրկին տուած, Որո՞նք կ'աղօթէք ցաւատանջ մայրք մեր, Մի՞թէ դեռ կ'ապրի հայու կոյր Աստուած!

Ալ վերջ Աղօթքին, խունկին ու խաչին. Սուգի, Արիւնի այս որբ օրերուն, Ձեր շըրթները թող տարփանքով փակչին Աստուածամանարգ Պողպատին փայլուն:

Աղաղակեցէք ձեր զուկըներուն թէ — «Աստուածն հայու մըտաւ հողի գոգ»
«Ահա ձեզ կապար ու Պողպատ շողուն»
«Մեղքընիւ մեռնիլ! ալ մի ընէք հոգ»:

ՎՏԱՐԱՆԴԻ

Մ Ո Ւ Շ—Ս Ա Ս Ո Ւ Ն

Եւրօպական թերթերը վերջերս և Պօլսից հաղորդեցին մի կարևոր լուր հետևեալ բովանդակութեամբ.

Սասունում երևապէս է Անդրանիկը իր լազաւթիւ մարդկանցով տեղւոյն գայմագամը փախել է իր ամբողջ պառա- կախմբով Չորրորդ զօրաբանակի հրամանատար Զէքի փաշան Տէֆիկ փաշայի հետ միասին մեկնել է դէպի Մուշ:

Չնախատեսելով կատարելիք եղեանական դէպքերը Մշոյ և Սասնոյ շրջանում, մենք օգտակար ենք գտնում բերել այստեղ մեր ընկերներից ստացած նամակներից և տեղեկագիրներից մի քանի քաղաածքներ, որոնք որոշ չափով լոյս են սփռում իրերի կացութեան վրայ այդ շրջանում:

Սասուն, 26 նոյեմբեր 1903

Անցած ամառայ յունիս-յուլիս ամիսներուն կառա- վարութիւնը բանակ դրեց Գէլիէ-Վուզանի մօտերը: Ամէն կողմէ լուրեր կը հասնէին մեզի որ քրդերը գրգռած՝ նախադրձակ պիտի լինին տեղիս այգաբնակութեան և կազմակերպած պաշտպանողական խումբերուն վրայ: Կռի առիթ չտալու և տխուր անցեալի կրկնողութիւնը չտեսնելու համար՝ որոշեց պաշտպանել և աղոր հա- մար բարձրանալ լեռները, գրաւել յարմար դիրքեր Գէլիին ու Անդոքի վրանները: Հոս փոխադրեցան ռազ- մական և ռտեստի պաշար: Զէնք ունեցողներու մեծ մասը բաժանեց խումբերու և սկսեցին դիրքեր յար- մարցնել կռի համար: Գորբէ Շէրիֆ (սան *) նշանակեց իբրև առաջապահ՝ հսկելու և պահելու Աստոքի ճանա- նապարհը: Բոլոր ժողովուրդը իր ինչքերը բերաւ դրեց այդ սարերու ստորոտները: Թէ զինւածներ և թէ ան- զէններ կազմ ու պատրաստ էին: Այլ ծածուկ բան չկար: Յեղափոխութեան կարմիր դրօշը կը ծածանէր Աստոքի վրայ: Երկու ռեւերիմ բանակներ, որ միայն երկու ժամայ տարածութեամբ կը բաժանէին իրարմէ, առտընէ մինչև երեկոյ զերար կը դիտէին:

Տեսնելով որ մեր քաջերը անվեհեր կերպով պատրաստ են դիմադրելու, ամէն կողմէ թէ հայ, թէ թիւրք և թէ քիւրդ աչքերնին դարձուցած էին դէպի սարերը և օրէցօր կը սպասէին ամպրոպի պայթելուն...

Թուրքին, քրդերը և մի քանի ծպտեալ ոստիկաններ երկու անգամ ուխտի պատրուակով եկան Աստոք, հայերի գրաւած գագաթի հանդիպակաց գագաթը եկան, հրա- ցաններ պարպեցին, բայց տեսնելով մերոնց արհամարհոտ վերաբերումը, վախցան առաջ գալ և յետ դարձան...

Օգոստոսին, հակառակ առջև օրերուն յուզումնե- րուն ու տարածած լուրերուն, ինչպէս նաև Բաղէշի կուսակալին Մուշ հասնելուն ու հոն մնալուն—թէ կա- ռավարութիւնը և թէ քրդեր հանդարտ մնացին: Անգամ մը զօրքերուն հրամանատարը ուզեց զօրքերով գալ և այցելել ալիանցոց շինած նոր մատուռը, բայց անոնք չըն- դունելով ետ կեցաւ: Աւրիշ անգամ մը բազրանցի քրդեր ջուրի պատճառով վեճ ունեցան սեմալցոց հետ, վերջիններս հրացանաձգութեամբ յետ մղեցին զանոնք և քրդերը չհամարձակեցան առաջ գալ: Օգոստոսի վերջերը Գուռգըի վրայ բնակող քէօշերը մեկնեցան գացին: Աղոր հետ միասին յանկարծ լուր եկաւ այլևայլ տեղերէ, թէ կառավարու- թիւնը կը պատրաստուի գրաւել Շէրիֆ-Սեմալը, Կէլին և Քեղաբը... Թշնամին առանց կռի կը մտածէր յաղթանակել: Աստոքի և Գէլիին վրայ ցուրտը սկսած էր: Զուրի և վառելիքի պակասութիւն կար: Ժո- ղովուրդը կը նեղէր: Եթէ գիւղերը գրաւէին կարելի չէր գուրքը երկարատե կռիւ մղել ու դիմանալ: Խորհուրդ

գումարեց և որոշեցաւ լեցելի գիւղերը: Այդ որոշումը անմիջապէս գործադրեցաւ: Աւելի մօտեցանք բանակին:

Այդ օրերուն մեր տղայք ձերբակալեցին երկու ոստի- կաններ, մէկը քիւրդ, միւսը հայ: Քիւրդը աղատ արձակ- ւեցաւ և այդ հանգամանքը թողեց թշնամու վրայ մեծ տպաւորութիւն, աւելի ևս բարձրացուց մերոնց վարկը:

... Սեպտեմբերի կիսուն բանակն ալ մեկնեցաւ և քիչ վերջը կառավարութիւնը Ցաբկայ մէջ իր ունեցած գայ- մագամը, հաղարապետը և ոստիկաններն առաւ տարաւ Մուշ: Մշոյ թիւրքերը գրգռեցան, որ այսպէս կառա- վարութիւնը Սասունը թողուց Փէդայիներուն: Կուսակալը, որ նոր մեկնած էր, նորէն վերագարձաւ Մուշ: Երկու հեռագիրներ քաշեցին սուլթանին... Քաղաքէն քանի մը սպիտակ թիւրքեր հեռացուցին և Պօլիս:

Այսօր հայերը բացարձակ տէրն են Սասնոյ, որ գրեթէ անկախ վիճակի մէջ է: Կառավարութիւնը ոչ տուրք կը հաւաքէ և ոչ ալ տեղւոյս գործերուն կը միջամտէ: Թէ մօտաւոր և թէ հեռաւոր վայրերուն մէջ աւելի քան երբէք արձագանք գտած է Փէդայիի հռչակը՝ առածի կարգ անցած են անոր անվեհեր քաջութիւնը, արդա- րասիրութիւնը և ուղղամտութիւնը...

Կառավարութիւնն ալ անգործ չի նստեր, լաւ գիտէ, թէ ինչ կ'անցնի ու կը դառնայ: Ինչպէս կ'երևի, չուզեր ներկայիս մէջ աղմուկներ դուրս բերել, բայց իր պատ- րաստութիւնները կը տեսնէ: Աւերջերս վեց թիւղանօթ բերաւ Մուշ: Կ'ըսէ թէ ուրիշներ ալ պիտի բերէ և Մուշ զինւորական տեսակետով պիտի բարձրանայ, պիտի ըլլայ կիսաբաժին (Ֆրգա):

Գարնան ընդհարումը անխուսափելի կ'երևայ... Թող հայութիւնը աչքից չթողնէ Սասնոյ առիւծների օրհա- սական վիճակը...

Ք Ա Ղ Ի Ա Ս Ք

ՄՇՈՅ ԵՒ ՍՍՍՆՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐՈՒ Յ.ԶԳԱ- ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻՆ

Մ Շ Ո Յ Ը Ր Զ Ա Ն	ԸՆԴՈՒՄ		
	Գիւղեր	Հայ	Քիւրդ- Տաճիկ
I. Ա. շրջան՝ Ալուառինձ, Խաս- գիւղ և այլք...	30	1723	654
II. Սոխգոմի Աւինձ...	19	1484	68
III. Յրօնք, Աւրան...	20	1190	123
IV. Ղլաղաձ, Շէխլան...	13	520	63
V. Զիարէթ, Ղէպիան...	8	578	68
Մուշ քաղաք...	1	1400	3000
ԳՈՒՄԱՐ	93	6895	3976

*) Սասունցոց բարեկամ Կառավարութեան ցիւղը ցնդապետ մը:

Ս Ա Ս Ն Ո Յ Շ Ր Զ Ա Ն	Հստանիք		
	Գիւղեր	Հայ	Քիւրդ Տարծիկ
I Հատախ՝ Շէնիք, Սէմալ Լէւն	9	277	9
II Միջին մաս՝ Կէլիէկուզան Աղբի, Իշինձոր	3	290	—
III Ծովասարի փեշերը՝ Հե- րինք, Հարկորք	9	113	18
IV Տալարիկ՝ բուն Տալարիկ, Նլողենք, Սպաղանք	9	144	—
ԳՈՒՄԱՐ	32	824	27
ԲՈՒՍԱՆԱՅ ԳԱՒԱՌ			
Մջգեղ, Խնձորիկ Լէւն	16	200	—
Խիանք՝ Պերմ, Փառկա	9	290	25
Խուլք՝ Գեղերվանք, Կասգէ	7	355	100
ԳՈՒՄԱՐ	32	845	125

Ընդհանուր գումար Մշոյ և Սասնոյ շրջանի՝ 157 գիւղեր (չհաշուած Սասնոյ գիւղերու մանր թաղերը), 8564 հայ և 4128 քիւրդ և այլ մասնատական ընտանիքներով: Ի նկատի առնելով ցեղային և կենցաղավարական տարբերութիւնները, ամէն մի տան մէջ միջին թւով հաշուելու է հայ ընտանիքներու համար 8—9 հոգի, քիւրդ և այլ մասնատականներու համար 5—6: Այդ պարագային Մշոյ և Սասնոյ շրջանի ամբողջ ազգաբնակչութեան թիւը կը լինի 89,100—էն մինչև 101,800, որից հայ՝ 68,500—77,000, քիւրդ և այլ մասնատականներ՝ 20,600—24,800:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Վ Ա Ն Ե Ն

30 հոկտեմբեր, 1903

Կեղծիքը, խարդախութիւնը, ներքին դաւերը թիւրքին բնորոշ յատկութիւնները եղած են:

Թուճաւորելու փորձ.—Վարդգէսին համար ցկեանս բերդարգելութեան վճիռ արդէն տրուած է. սակայն կառավարութիւնը մտածելով թէ կրնայ պատահել որ ներում գայ և Վարդգէսը ազատի՝ ձեռնարկեց մի այլ գատի. Վարդգէսը ամբաստանեց իբրև մարդասպան մատնիչ Խաչիկի սպանման գործին մէջ, մինչդեռ այդ ժամանակ նա բանտն էր և խիստ հսկողութեան տակ: Ու այժմ կը ջանայ նրան դատապարտել իբրև ոճրագործ, որ եթէ քաղաքական յանցաւորներին ներում չ'որհէի, եղեռնականով բանտարկեալ մնայ և ին:

Ասով ալ գոհ չեղած, այժմ բանտապետը, գոմիսէր Հիւսնին և Աթամ պէյը դաւադրութիւն մը սարքած են Վարդգէսին թունաւորելու: Թրքական նախանձկոտութիւնը չկրնար տանել որ Վարդգէսի պէս մէկը բանտի մէջ անգամ ապրի:

Հիւպատոսները.—Տեղւոյս օտար հիւպատոսներու ամբողջութիւնը թրքամոլ է, այնպէս որ այսպիսի կրիտիքական պարագաներուն անգամ չենք համարձակիլ նրանց դիմել: Քանի ամիս առաջ մի կռիւ տեղի ունեցաւ բանտում. թիւրքերը յարձակւեր էին հայ բանտարկեալ-

ներու վրայ, լաւ մը ծեծեր էին: Սակայն կառավարութիւնը շղթայեց հայերու ոտն ու ձեռքը, ու խիստ կերպով նեղել սկսեց բանտարկեալները: Իրողութիւնը պարզող մի գրութեամբ իմացուցինք հիւպատոսներուն, որոնք իբրև ստրկական պարտք մը, կարծես, փութացին մեր գրութիւնը տանել կուսակալին և խոստանալ, որ երկրորդ անգամ կը ձերբակալեն այդ կարգի թուղթ բերող մը: Սակայն մենք չուզեցինք հաւատալ եղած տարածայնութեանը, փորձեցինք ֆրանսական տեղապահին, որ կղերական մըն է, ֆրիստոսի աշակերտ մը ըստ իր կարծեաց, շրջել մեր մէկ ընկերոջը ղրկած տեղեկագիրը: Տանողը հաղիւ կրցաւ ձերբակալումէ ազատել և շունչը մեր քովը առնել:

Երկու օր առաջ հասաւ ֆրանսիական հիւպատոսը, բայց դեռ յայտնի չէ, թէ սա ինչ կարգի մարդ դուրս պիտի գայ:

Քրդական կենդիւքը.—Քրդերն ալ յարաբերութեան մէջ մտնելով օսմանցիներու հետ, շուտով իւրացուցին զրպարտութեան ու կեղծիքի քաղաքականութիւնը: Վանէն 2-3 ժամ հեռաւորութեան վրայ կէս հայ կէս ասորի Գօնիայ անուն գիւղը կայ: Մի քանի տարի առաջ նամաթ անուն կեղեքիչ քիւրդ մը կը հաստատուի հոս և օրէօր կ'աւելցնէ իր կեղեքումները: Վերջերս ասորիները հայերի հետ միացած՝ բողոք կը բառնան և կ'ուզեն կառավարութեան միջոցաւ դուրս քշել այդ անկոչ հիւրը: Գործը արդէն յաջողւելու վրայ էր, ու նամաթը կը մտածէ աղուէսութեամբ մը խանգարել յաջողութիւնը:

Մի օր քանի մը քիւրդեր լեռ կը ղրկէ ու ինքն ալ քանի մը ընկերներով դուրս կուգայ գիւղէն անոնց հաշածելու իբրև Ֆէդայիներ: Հրացանաձգութիւն մըն է որ կըսկսի. գիւղին մէջ դռնաքով մի ոստիկան ալ կը փութալ կուսին վայրը ու կարծեցեալ Ֆէդայիներէն կը վերաւորուի ծանրապէս: Նամաթը կը դիմէ կառավարութեան, կը յայտնէ, թէ գօնիացիները կ'ուզեն զինք գիւղէն դուրս ձգել, որ ազատօրէն Ֆէդայիներ տանեն բերեն, թէ վերջերս ինք 140 անձէ բաղկացած մի խումբ է տեսեր և հետերնին կուսի բռնելու: Սակայն մի քիչ հարց ու փորձէ ետք, նամաթը Ֆէդայիներու թիւը 25-ի կ'իջեցնէ, որով կառավարութիւնը կը կասկածի քրդու ճշմարտախօսութեանը և վերաւոր զինուորը քննութեան կ'առնէ, որը կը յայտնէ, թէ ինք միայն չորս ձիաւոր քիւրդ է տեսեր, որոնց գնդակէն ալ վերաւորուեր է: Նամաթ նեղն ինկած՝ ի յայտ կը բերէ մի ժանգոտ մօսինի, որ իբր թէ Ֆէդայիներից է խլեր: Կառավարութիւնը ժանգոտած մօսինը տեսնելուն՝ կը վճռուի նամաթին ասելով. «Ֆէդային այդպիսի փճացած ապրանք ձեռք չ'առնիր»:

Սակայն ասով չի փակւիր խնդիրը. գոմիսէր Հիւսնին միշտ հեռագիր կուտայ Պօլիս ու կը պնդէ, թէ տեսնուողները Ֆէդայիներ են. ասոր նպատակն է վանք ներկայացնել մի յեղափոխական կեդրոն և փութացնել ջարդ մը:

II
1 դեկտեմբեր, 1903

Գաւառներից ստացած նամակների մէջ անթիւ, անհամար անգամ արձանագրուած կեղեքումներից, բռնաբարութիւններից և աւազակութիւններից գատ՝ շեշուում է կառավարական և քրդական պատրաստութիւնների վրայ: Վերջերս հաջակաւոր աւազակ Սայիդ-Ալին մեծ թւով

քրդեր է՝ հաւաքել Խիզան. ինչ որ խլրտում է նկատուում: Մշոյ և Սասունի մէջ վխտում են զօրքերի և համիդիէների բանակներ: Մշոյ զօրքերի հրամանատարը, Լիվան, իր պատրաստել է անցեալ հոկտեմբերին յարձակում գործել լեռնային գաւառների վրայ, բայց կուսակալը արգելել է, ցոյց տալով սուլթանէն եկած մի հրամանագիր, որով հրամայում էր պաշտպանել հպատակ քրիստոնեաներին, որովհետև մեծ պետութեանց պաշտպանութիւնը դրական ձևով է արտայայտելու այժմ... Կողպուտի, սպանութեան ու քաջութեան երազներով վառուած համիդիէները դժգոհ այդ արգելքից՝ ասում են. «Լսել ենք, որ փատիշահն էլ Ֆէդայի է դարձել. ոչինչ թող դառնայ, մենք էլ մերը կ'անենք, տեսնենք փատիշահը ինչպէս պիտի արգելի»: Թշուա՛ն ու վայրագ ժողովուրդ, որ արիւնհարու սուլթանին անգամ Ֆէդայի է դարձնում... Ճշմարտութեան որոշ բաժինը կայ այդ լուրերի մէջ, որովհետև Խիզանայ Կէծան գիւղի Մուսա բէյն էլ, որ Հաջ էր գնացել, այս օրերս վերադարձաւ և եռանդով նոր համիդիէ գնդեր է կազմում... Կամայականութիւններին վերջ չկայ:

Հոկտ. 13-ին Անիի գիւղէն 2 ճիւղ ոչխար քշել տարել է քիւրդ հեծելազօրքը: Նոյն միջոցներին Մանազկերտի մէջ եղած զօրքերը բռնաբարած են նոյն տեղի Մօլլա Իսուֆի տղան: Մօլլան կատաղած՝ բնիկ թիւրք, քիւրդ և հայ բնակիչների հետ մի բողոքագիր են ներկայացնում գալմազամին, խնդրելով որ զօրքը հեռանայ քաղաքից: Գալմազամը տեսնելով, որ իր դուրսին էլ պիտի ծանրանայ, դիմում է խորամանկութեան, նա ձրգտում է բաժանել բողոքող մահմետականներին հայերից: Իրիկունը կը հրամայի զօրքերին պտտել թաղեր, իսկ պահտորդներին գողգողաւ ու հրացան պարպել: Պահտորդների հրացաններին կը պատասխանեն զօրքերը: Ժողովուրդը շփոթուած, զինուած ու անզէն կը թափուի փողոց. դէս-դէն յի՛նչ է, ի՞նչ է եղել՝ հարցումներին կը պատասխանեն թէ յեղափոխականներ յարձակել են բերդի վրայ: Ծիչ վայնասուն, հեռագիրներ և հետեւեալ առաւօտը կը պարզին կառավարութեան գործակալների մեքենայութիւնները: Սրանք տրագիկոմեդիայի նմուշներ են, արժանի արձանագրելու օսմանեան ապագայ պատմութեան մէջ:

Սեպտ. 20-ին ճանպէղար ասուած 31 հոգի հեծելազօր, մշեցի Հաճի Ալահվերտիի հրամանատարութեան տակ մտնում են Զրագիւղ. պատահած գիւղացի անցորդներին ծեծի-ջարդի տակ են առնում, ձիերը կապում են, յարձակում գիւղացոց գարու ջվալների վրայ և 26 կօտ գարի սփռում են ձիերի առաջ յետոյ ընկնում են գիւղ, որում են 46 հաւ, մորթում են խոյ ու ոչխար և խնջոյք են սարքում: Դրանք 2-3 օրւայ մէջ կատարուած թրքական քաջագործութիւններն են, ապա ի՞նչ է կրել հայ թշուա ժողովուրդը ամիսների և երկար տարիների ընթացքում... Հարկերի հաւաքման և նրանց տեսակների մասին կը գրեմ մի այլ անգամ:

Յեղափոխութիւնը այսօր մեծ հեղինակութիւն է վաստակել օտար տարրերի մէջ: Ցածիկ թէ քիւրդ մտածում են, որ ներկայ տաճկական տիրապետութիւնը ժամանակաւոր է, որ երկիրը մերը պիտի լինի: Քիւրդերն ու տաճիկները, որոնք առաջներում անվախ, լռութեամբ իրենց բէժն ուզածը գործադրում էին — գողութիւն, սպանութիւն, բռնաբարում և լին — այժմ շատ զգուշու-

թեամբ են կատարում և կատարելուց յետոյ էլ քունը աչքներից փախչում է. Ֆէդայու գնդակն ու դաշոյնը մղձաւանջի պէս հետեւում են նրանց: Ցածիկներից շատերը, որ առաջ իրենք իրենց երկրի իսկական ժառանգներն էին համարում, այսօր իրենց կալածները թողնում են ամայի ու աւերակ, ասելով թէ, յի՛նչ ու չինենք, քանի որ վերջը գեալուրներին պիտի մնայ: Մի քանի տեղեր միայն, ուր օտար տարրը տիրապետող է, սաստիկ նեղում են, շնորհիւ տնտեսական անկարողութեան. օրինակ, Արձէշ, որ մի քանի հազար բնակիչ ունեցող գիւղաքաղաք է, մեծ մասամբ բնակուած է տաճիկ և քիւրդ ժողովուրդով: 96-ի կոտորածի օրերը նա աւելի բան ուրիշ տեղերը, սոսկայի աւերմունքի ենթարկեց, շնորհիւ տիրող մահմետական տարրի, երկրի դիրքի և հայ ժողովուրդի անզէն լինելուն: Ցածիկները և քրդերը հիմնովին կողպուտի և աւերման ենթարկելով հայերի հարստութիւնը, այժմ իրենց ձեռքն են առել նրանց իսկ աշխատութեամբ գաւառի առևտուրը, և բազմաթիւ տաճիկ դրամատերերը վաշխառութեան միջոցով շատերին գաղթեցրել են ու ոչնչացրել: Անցեալում ձեռք բերած աւարը նրանց մի ուրիշ խելք է թելադրել: Տեղացի հայերը այժմ հազու իրենց օրական պարէնն են ձեռք բերում: Ցածիկները (մեծ մասամբ հայերի տնկեցներ), որոնցից գրեթէ իւրաքանչիւրի ձեռքը կայ մի քանի տասնեակ ոսկիներ՝ լեցւած յգթասրտութեամբ և բարեկամական քնքոյշ զգացումներով, ամէն մի յարմար առիթով ուրախ պատրաստականութեամբ առաջարկում են հայերին ընկերանալ իրենց հետ, առևտուրի և արհեստի մէջ. յի՞ողը ես կը տամ գործը գու աբա՛, ախպէր: Շատ թիւրքեր այժմ օրթաղ են հայերի հետ վաճառականութեան և արհեստների մէջ: Բայց դա ի՞նչ պօղիտիկա է... որովհետև իրենք ընդունակ չեն ոչ առևտուրի և ոչ արհեստի, ընկերացնում են հայերին ժամանակաւորապէս, մինչև նորից, ալլահի շնորհիւ, մի կոտորած կը լինի, որով ոտքի կանգնեցրած, ընդարձակած առևտրական տունը կամ խանութը ամբողջապէս կը մնայ կրկին իրեն: Այդքանը առևտրական հողի վրայ նոյն պօղիտիկան են բանեցնում: Թիւրքերը նաև հայերի տների վերաբերմամբ: Նրանք առատօրէն վճարում են հայերի տների վարձը. նրանք միշտ հակուած են մեծ, ամուր ու երկարականի տներ ունենալ, բայց հայերը լաւ են հասկացել և ըստ կարելոյն մերժում են նրանց, եթէ մինչև իսկ ամբողջ տունը դատարկ մնալու լինի: Այն ինչ առևտուրը ընկերութեամբ ստիպուած են շատերը ընդունել, որովհետև ապրել պէտք է և չկայ դրամ, մինչդեռ հարկաւոր է գրամագլուխ: Արձէշի ժողովուրդը մշտական սարսափի մէջ է. մայրերը համոզում են իրենց որդիներին, որ օր առաջ հեռանան դէպի Ռուսաստան ու ապրին այնտեղ, մինչև տեսնեն յԱստուած ինչ դուռ կը բանայ վեր մըզի: Թշուա, ապարախտ մայրեր, տեսել են մի անգամ թէ ի՛նչ սոսկալի է թշնամու գաղանութիւնը... Խնդրում ես պատմել կոտորածի արհաւիրքներից, և պատմում են քեզ միանման, սոսկալի մանրամասնութիւններով և այնքան անզգայ, անտարբեր, զարմանում ես, մարդիկ քարացել են, ապշել յարկարծակի հարածներից, նրանց համար սովորական բան է դարձել արիւնը...

Երկու օր առաջ բանտից փախան 17 բանտարկեալներ, որոնցից 3-ը հայ էին. երէկ գտան 7-ին, որոնցից մէկը

ժամանակաւոր կերպով քննցնել հայերը և խաբել եւրոպացիները:

Տեսնենք այս անգամը ինչ հետևանք կունենայ տաճիկ քաղաքագէտների խաղը:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր Խ Ա Ր Բ Ե Ր Դ Է Ն

I

10 նոյեմբեր, 1903

Վերջին մի քանի ամսւայ մէջ եղած ձերբակալութիւններն ու հալածանքները Խարբերդի մէջ մօտալուտ խոշոր տագնապի մը նախակարգապետը կարելի է նկատել: Յիշենք միայն քանի մը դէպքեր:

Մայիս 30-ին կիրակի օրը, Մեզրէի մէջ արապկիրցի Չուլճի երիտասարդի մը տունը կը խուզարկեն և մէկ քանի հրացան կը գտնեն: Աներևակայելի չարքարանքների ենթարկելէ վերջ՝ պատուհանէն վար կը ձգեն, իբր թէ արդարանալու համար փախչելու պահուն ինկած և վնասուած ըլլայ: Վատերը իրենց սովորութեան համաձայն՝ բռնաբարած և անտանելի դուրսեան մէջ ձգած են երիտասարդի կինը: Երիտասարդը ամբրիկեան քաղաքացի ըլլալ կը կարծւի՝ հիւպատոսին միջամտութեան պատճառով:

Յունիսի 14-16-ը սարսափի օրեր էին, որ եկան վրդովելու խարբերդցու կարծեցեալ հանգիստը: Աչքի զարնող ուսուցիչներ կը ձերբակալուին, առանց հարց ու փորձի, և հայերի տունները առհասարակ խուզարկութեան կ'ենթարկուին: Խարբերդը ամբողջովին վտանգուած կարելի է նկատել:

Լուր առնելով իբր Տէրսիմէ մէջ յեղափոխականներ ապաստաներ են, կառավարութիւնը հրամայեց Խօզաթի և Չմկլածագի զօրքին՝ հետամուտ լինել խոռվարաններին ձերբակալելու համար: Չօրքը կուր կ'ունենայ և պզտիկ վնասով (3 հոգի վիրաւոր) կը վերադառնայ: Կառավարութիւնը կասկածելով թէ ժողովուրդը հացի նպաստ կուտայ յեղափոխականներին, որոշած է, որ իւրաքանչիւրը 6 չափէն աւելի ցորեն չստանայ. հակառակ պարագային՝ օրինազանցները 6 ամիս բանտարկութեան կը դատապարտուին:

Քանի որ կառավարութիւնը արտասովոր խստութեամբ կը հալածէ ու կը հարստահարէ ժողովուրդը, հայ երիտասարդութիւնն ալ գիտէ որոշ չափով վրէժխնդիր լինել այս անիրաւութեանց: Արձանագրեմ մի դէպք, որ տեղի ունեցաւ յուլիս 20-ին Խարբերդի Իջմէ գիւղին մէջ: Երեք հայեր ատրճանակով կը սպաննեն այդ գիւղին մէջ գտնուող Սատրգ անուն մի ձէնտարս, և նոյն գիւղացի Իսմայիլ անուն մի կատողած թիւրք: Վրէժի թէ սպանութեան մասնակցող 2 հայերը բռնուած են Սարսըրի գիւղի մի տան մէջ:

Կառավարութիւնը դեռ ևս կը շարունակէ իր հալածանքները. ձերբակալուածներու թիւը 100-էն կ'անցնի:

Շուրջական թերթերը հողորդեցին, որ ամերիկական, գերմանական եւ անգլիական հիւպատոսների ներկայացրած բողոքի վրայ Խարբերդի կուսակալը հրաժարեցրուած է:

II

Մ... գիւղ 3/16 նոյեմբեր, 1903

Այս տարի դժբախտութիւնները շղթաշար կուգան մեր վրայ: Ծանօթ բանտարկութիւնները կը խորհիմ թէ

ամէն տեղ լուեցան: Քաղաքիս երևելիներէն 40-ի չափ անտեղի զըպարտութիւններով բանտը կը դառնին: Սեղրակ Սէմէրճեան անուն երիտասարդը այնչափ ծեծած էին, որ մարած ինկած էր բանտին մէջ, յետոյ բռնած վար նետած էին երրորդ յարկի բարձրութենէն, որպէս թէ փախել ուզած ու ինկած է: Պրօֆ. Թէնէքէճեանը 5 օր քնհատ թողուցած էին որ խելքը կորսնցուց ամիս մը չափ:

Բայց ասոնցմէ աւելի ցաւալի դէպք մը պատահեցաւ անցեալ օր. մեզրեցի Պօղոս Չուլճայեան անուն ազնիւ ու եռանդուն երիտասարդը երբ կը լսէ բանտարկեալներու այդ դառն տանջանքը, կերթայ տեսնելու զանոնք և քիչ մը յոյս ներշնչելու իր համոզիչ ու քաղցր խօսքերովը: Սակայն բանտին պահապան ոստիկանները զինքը կ'անարգեն ու հայհոյութիւններով ետ կը դարձնեն բանտին դռնէն ըսելով: յիշտէ՛ն չէքէր օնլարի կէօմէկ սէ, տուր սէնի տէ եանլարընէ կէթիրիըզ՝ (եթէ կը փափագիս զանոնք տեսնել, մօտ ատենէն քեզ ալ անոնց քով կը բերենք): Անձուէր և քաջ երիտասարդը խոցուած սրտով և արդար վրէժխնդրութեան ոգւով գինովցած ետ կը դառնայ: Ծամբուն վրայ կը հանդիպի թիւրքի մը որ հայու մը հայհոյելով ապտակել կըսկսի: Երիտասարդը այս բանին չհանդուրժելով, վրայ կը հասնի կատաղութեամբ և խեղդամահ կ'ընէ թիւրքը, որ կ'իյնայ կը սատկի. սակայն անդիէն ուրիշ թիւրք մը վրայ հասնելով, դաշոյնը կը կոխէ երիտասարդի կուրծքը, որ գետին կ'իյնայ և կը մեռնի:

Հանգուցեալ Պօղոս Չուլճայեան ծնած է Մէզրէ քաղաքը, իր նախնական ուսումը առած է Մեզրէի լատինացոց դպրոցը, յետոյ մտած է Խարբերդի Եփրատ գօլէճը, բայց հօրը աղքատութեան պատճառաւ հոն չի կրցաւ իր դասընթացքը աւարտել, և ստիպեցաւ իրենց օրապահիկը ճարելու համար արհեստի երթալ: Սպաննեցաւ 25 տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ: Թէև չար ձեռք մը բաժնեց զայն մեզնէ, բայց իր յիշատակը միշտ կենդանի է մեր սրտերուն մէջ: Հանգիստ անձուէրի մատղաշ ոսկորներուն:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ի Վ Ի Ի Կ Է Ն

4 հոկտեմբեր, 1903

Իրաւ է որ շատ դառն ու ցաւալի է միշտ տխուր լուրերը հաղորդել բայց ինչ ըրած որ մխիթարական ոչ մի բան ունինք: Հայ գիւղացուն կեանքը տառապանքներու ու զրկանքներու ծով մըն է, զոր նկարագրելու ամենակարող գրիչներն ալ անկարող են: Խեղճ գիւղացին ամբողջ տարի մը աշխատելով հազար և մէկ նեղութեամբ կալ մը երևան կը բերէ (արդէն բնութիւնն ալ այս տարի կարծես երես դարձուցած էր զրկելով իր կարկուտը, որ փճացուցած էր բերքերու երեք քառորդը) ու ահա պահանջատէր վաշխառուն իբր հոգեհան Ազրայէլ տնկած է կալին գլուխը: Թշուառ գիւղացին ստիպած է սարսուզըցիկ տոկոսներով մուրհա՛ւը նորոգել, որպէս զի գէթ ցամաք հաց ուտելու չափ հացահատիկ տանի իր տնակը: Չմբան խիստ ու ամուլ եղանակին մէջ զինք և իրենները ապրեցնելու արդէն անբաւական պաշարը դեռ իր տեղը չպարպած, վրայ կը հասնի թահսիլտարը, տեսարանը սրտաճմլիկ է. մերկ

ու բոսիկ գիւղացիին բերնին պատան է որ կը քաշեն ամենայն սառնասրտութեամբ և անգթութեամբ: Ումանք մինչև իսկ մարագներուն մէջ կ'ուզեն պահել բայց թիւրք թահսիլտարն ու զապթիէն շան հոտառութիւն ունին, ամէն մի անկիւն, ծակ ու ծուկ կը պրպտեն և գտածնին կը գրաւեն ինչպէս ցորեն, գարի, քուշնա, ոսպ, բակլա, անկողին և մինչև իսկ գիւղացւոյն չափելու գործիքը թիմալ կ ու ն, առանց երբէք խղճահարելու, թէ իրենց ետև գիւղացիին ոչինչ ձգեցին իբր՝ սերմնացու ու օրապարէն, մինչդեռ ստիպւած էին, ըստ թրքական օրէնքի, անոնց չղպչելու: Կը գտնուին երբեմն բողբոջներ, բայց ո՞վ է լսողը և թիւրք անյատակ գանձին պաշտօնեաները խեղճ գիւղացին բառին բուն նշանակութեամբ կը շինեն կողիկ:

Այս յուսահատ կացութեան թրքատուր պարգևը չէր բաւեր, ու ահա կայծակի պէս նոր տուրքեր կը հասնին շարած գիւղացին շանթահարելու: Ապրուստի միջոց մէյմէկ հատ էշ ու եզ ունեցողներ ինչո՞ւ տուրք չի պիտի տային բարեխնամ կառավարութեան, որուն անբխիթ հսկողութեան պարտական են իրենց ստացւածքին պահպանութիւնը, բայց բարեխնամ () կառավարութիւնը իր հսկողութեան նոր տուրքով ալ չի բաւակաւանար և սովամահ ու չարաչար սպաննել կ'ուզէ իր սիրելի՛ հպատակները: Անցեալները պատահամբ Օտուռ գիւղը կը գտնուէի, ականատես եղայ, թէ ինչպէս մի քանի հարկահաւարք թիւրք պաշտօնեաներ հոն ժողոված՝ հին հաշիւներ կը պրպտէին: Հետևանքը դժուար չէր նախատեսել և սպասուածն իրականացաւ: Հաշիւներու քննութենէն հասկցւած է, որ մեծ բաց մը կայ եղեր, ուրեմն այս բացն ալ պէտք է գիւղացւոց վրայ բարդել: Եւ ահա անմիջապէս բարդելու տխուր արարողութիւնը կատարեցաւ և օրինակ 100 զուրուշ պարտքին տակ տնքող գիւղացիին պարտքը բարձրացաւ 4-500 զուրուշի, որոնց գանձումը, ո՞վ գիտէ, ինչ նոր արհաւիրքներ պիտի թափէ լեղապատառ գիւղացւոյն գլխուն: Անկարագրելի վիշտ ու թախիծներով խորագրոյմած գիւղական կնճռոտ գէմքեր կը քշէին իմ աչքես առջևէն և ես գլխիկոր կը հեռանամ, անիծելով հայրութեան մշտատև սև բախտը:

Խ Ա Ն Ա Ս Օ Ր Ի Կ Ո Ի Ի Ն

(Թարգմանութիւն քոչերենից)

Խանասորի դաշտում, աղբիւրի ակնբերին
Հայ ֆէդայիներ արշալոյսին բանակ են դրել:
Վեակէ Հասան պէյը ¹⁾ կանչում է. «Ե՛յ, համիդիէներ,
դուրս եկէ՛ք,
Էդ ֆէդայիները մեր քեօք ու օձախը կը հանեն»:

Խանասորի դաշտն է փշոտ,
Վեակէ Հասան պէյի կօնին (փրան) հազար ու եօթ
հարիւր հայ ֆէդայ են եկել:
Բռնել են Վեակէ Հասան պէյի կօնը կարաւուրով ու
ջասուզով:
Վեակէ Հասան պէյը կանչում է՝ «Անպատւաբեր մի
կոխ և էս»:

1) Զիւրդ ցեղապետի անուն:

Էրւած Խանասորի դաշտը դեղին քար է,
Հայ ֆէդայու մուգիկայի երգ ու ձայնն է.
Շարաֆ պէյին եօթ տարւայ դողն է բռնել ու փախչում է
Մինչև Զաֆար-աղի կօնը՝ մօտը զէնք չի մնում:

Նախշուն Բաշալէն հեռագրել է Ստամպոլ.
Նախշուն Խանասորի դաշտում իսլամի որդին ընկել
է զուրուշ
Հայ ֆէդայու ձեռքից, անձնատուր են լինում, րախաթից
բախտն են խնդրում.
Տէրութեան զօրքը Երզնկայում ծանր է նստում:

Խանասորի դաշտը եղբգնոտ է,
Վեարաղանայ ¹⁾ եղբգնուտը տղմոտ է.
Աւդալէ Օրդիկազին ²⁾ կանչում է. «Հայ ֆէդայ,
ես հայ եմ. ձեր խաչը պագնեմ, ինձ մի սպանէք, ես
հայ եմ»:

Էրւած Յառափուլ մառախուղով է,
Առաւօտ Սըսանայ գլխին հայ ֆէդայու Մաւիզարի
գժկժոցն է.
Աղանբերին ու կտրիճներին են սպանում,
Աշխարհի ու երկրի վրայ իրենց մեծ նամուսն են պահում:

Խանասորի դաշտը մի զառիվայր տեղ է,
Ֆէդայի Վարդանի պիտեր մետաքսի հատ-հատ
թել է.
Վանչում է. «Ե՛յ, համիդիէներ, ձեր հօր քիթը անիծեմ.
Սըսանայ գլխի առաւօտեան կոխը եկել է ձեր ըն-
տանիքի առջև. ի՞նչ նամուսով մի կոխ և էս»...

Վուրի տեղը էրւած Խանասորի դաշտն է՝ սառ ջրերով,
Ֆէդայի Նիկօլի ծխափայտը շիրազէ բեահրուբարի
ձևին է.
Վանչում է. «Ե՛յ, եղբայրներ, ձեռք ձեռքի տէք,
Մենք էդ համիդիէների քեօքը կտրենք աշխարհի ու
երկրի երեսից»:

Ախպէրն է կանչում. «Փոխան եղբայր, սկսի՛ր».
Ախպէրն է ասում. «Դարմօ եղբայր, սկսի՛ր,
Մենք համիդիէների քեօքը կտրենք աշխարհի ու
երկրի վրայից,
Թո՛ղ իմանան, որ մենք նախնիքների հոգին ունինք»:

«Աղջիկ համիդիէներ, սև փոշին ձեր գլխին ածէք.
Մենք մի քաջութիւն ենք անում,
Թո՛ղ հայ ֆէդայու ձայնը դնայ Ստամբոլի դուռ
Ու իսլամի որդին իրեն համար րախաթի բախտը ուզի»:

Բ Ո Ղ Ա Չ Ք Ե Ա Ս Ս Ն Ա Յ Կ Ո Ի Ի Ն

Սալմաստն է ծառերով.
Նիկօլ տասներկու մարդով ներքև է իջել,
Երեք վաշտ համիդիէ առաջն են բռնել:
Մալա նաբիի փաշան երկու գնդակով է վերաւորել:

Էրւած Սարան է քեարէգնբրով.
Համիդիէ ձիաւոր-ոտաւոր ընկել են իրար.
«Երեսուն աշիրաթ, ձեր հօր բերան անիծած, ձեզ
հետ սպանութիւն չեմ անում
Այդ չորս տուն քրիստոնեաների համար»:

1) Տեղի անուն, 2) Զիւրդ ցեղապետ:

Էրևած Բողազքեասան՝ ջուր ու աղբիւրով:
 Հայ Նիկ օլը Նադանի բեօջբում մի մեծ որոշում տւաւ:
 Նիկօլը կանչում է, ասում է. «Մինաս, Խաչատուր,
 Ֆելիքօ, ձեռք վերցրէք, մեզ օգնող չէյալ:
 Մեզ օգնող միայն լոյս Քրիստոսն է մնացել:

«Էրևած Բողազքեասան է սէզով,
 «Համիդիէներին գնդակ ու վառօդ մեզ վրայ է վզվզում.
 «Շաւեշ ու Ջնդին ես սպաննեմ՝
 «Ազնոյ Ապրիկայ փոխարէն»:

ՅԱՊԱՂՈՒՄ 6 ՖԷԴԱՅԻՆԵՐԻ ԿՌԻԻՆ

Խաչանայ դաշտ տափակ դաշտ է,
 Երեք վաշտ համիդիէ վեց տղայի վրայ են հաւաքել:
 ՕՏանէսը կանչում է. «Սենօ սկսէք»:
 Քրըթօն ասում է. «ՕՏանէս, ձեռքդ բեզ պահիր,
 «Վախենում եմ սպաննես Շառոյի տան թողնից,
 «Դրա համար Խաչանայ հայերին ջնջեն արմատից»:

Խաչանայ դաշտ մէգ ու մառախուղ է.
 Քսանուվեց համիդիէ գիւղեր վեց տղայի վրայ են
 հաւաքել:
 ՕՏանէսը կանչում է. «Սենօ, սկսէք,
 «Ախր վերջին տեղներս Պարսկաստան է»:

Խաչանի դաշտը գեղեցիկ է.
 ՕՏանէսի ձեռքի վրայ մազկէրը փայլում է.
 Մինասը կանչում է. «ՕՏանէս, արի, մի գնա՛,
 «Ձմրան կռիւը աննամուս է»:

Կայմաղայ եղբնոսն է խոտերով.
 Հայդարանցու զօրքը ծանր արմատ է գցել,
 ՕՏանէսը ասում է. «Սենօ, ղուրբան, խփիր,
 «Էս օրը մարդու և կտրիճի օր է»:
 Սիմօնը կանչում է, ասում է. «ՕՏանէս, ղուրբա՛ն,
 «Մեր ընկերները սառել են, ձեռքները չի բռնում
 մազկէրի թաթիկը»:

Էրևած Բաղիտաղն է թափիաներով (ամրոց).
 Անուշ է գալիս մազկէրի շըրըխկոց ու այնպի ձայնի
 .ռընգուընգոց.
 ՕՏանէսը կանչում է. «Դառւէշէ Օզման, քո հօր
 բերան անիծեմ,
 «Երանի գարունը լինէր ու ձեռքերս չսառէին,
 «Քեզ էլ պիտի կտրէի, դամանցիների բեօքն էլ¹⁾»:

1) Քիրոզերը իրենց շատ սրգերի ոտքերը յարմարեցնում են
 երգած ժամանակ, ետեւից լէ, լէ, լօ, լօ, ճէ, լէ եւն կցելով:
 Բացի դրանից, Եւրասանչիւր սրգող իր ուզածի նման կարծա-
 ցնում ու երկարացնում է ոտքերը:

ԿԱՐՍԻ ԴԻՆԱՍԻՏԱՅԻՆ ՊԱՅԹՈՒՍԸ

Հ Ի Ն Գ Ջ Ո Ն Ե Ր

Օգոստոսի 29-ն էր: Ժամը 5-ին ամբողջ Կարսի հա-
 սարակութիւնը, կայծակնահարի պէս, վազում էր դէպի
 Վոյի թաղի վերջին ծայրում գտնուող Վարդան Տօնոյ-
 եանցի բնակարանը, ուր դինամիտային պայթուածի զոհ
 էին գնացել հինգ յեղափոխականներ:

Տեսարանը սոսկալի էր. հինգ երիտասարդ դիակներ,
 բոլորովին այլանդակաւ՝ պառկեցրած էին մերկ գետնի
 վրայ:

Այն զգայուն սրտերը, որ մի ժամ առաջ այրում
 էին մայր-հայրենիքի ազատ լեռների վրայ թափառելու
 բուռն տենչանքով՝ դադարել էին բաբախելուց: Այն
 բազուկները, որ հրացանի համար էին վարժեաւ, ընկած
 էին արիւննաթաթախ, այս ու այն կողմ: Սենեակը, ուր
 հինգ նահատակները ուրախ ու զւարթ ուումբեր էին
 լեցնում, դեռ ևս ծխում էր և տպաւորութիւնը աւելի
 ևս կսկծալի դարձնում. պահապանների մի շղթայ շրջա-
 պատել էր անտէր դիակները:

Ժողովուրդը խոնկած էր և յուզւած, անկարող բա-
 ցատրելու այդ օտարօտի տեսարանը, նրա իմաստը:
 Աստիկանութիւնը ամբողջ կովկասը դղրդացրեց հեռա-
 գիրներով: 2գիտէին՝ կապե՞լ արդեօք դէպքը կատարող
 ցոյցերի հետ. թէ տաճկահայերի ազատական շարժման
 հետ, գուցէ հէնց այդ պատճառով էր, որ ոստիկանու-
 թիւնը չորս օր դիակները թողեց փողոցում, մինչև որ
 Թիֆլիսից եկան յատուկ քննիչներ՝ դիակները տեսնելու
 և գործը քննելու համար:

Հայ ժողովուրդը շատ լաւ գիտէր, թէ ովքեր էին
 զոհերը: Ամբողջ չորս օր քաղաքը սգի մէջ էր: Շատերը
 խուլ հեկեկում էին: Անկեղծ ցաւ էին զգում ամէնքը,
 առանց դասակարգի և հասակի խտրութեան, բացի մի
 խումբ «ինտելիգենտ» սրիկաներից, որոնք այդ ընդհանուր
 սգի միջոցին շարունակում էին իրենց քէֆերը...

Դէպքի չորրորդ օրը հազիւ աղողեց առնել ոստի-
 կանութեան ձեռքից Վարդան Տօնոյեանի դիակը՝ թա-
 ղելու համար: Միւս չորս օտարականների դիակները
 ոստիկանութիւնը թոյլ չտուեց եկեղեցում դնել, այլ ինքը
 ուղարկելով նրանց գերեզմանատուն, հրաւիրեց հայ քա-
 հանային թաղման հանդէս կատարելու:

Յուզիչ էր այդ թաղումը: Սիրեցեալ Վարդանի պսակ-
 ներով զարդարւած դագաղը մինչև գերեզմանատուն
 (3-4 վերստ) ամբողջ ժամանակ տարաւ ժողովուրդը:
 Վեց-եօթ ոստիկանների, 2-3 ժանդարմների և մի
 պաշտօնեայի ներկայութիւնը չկարողացաւ արգելել, որ
 փոխանակ եկեղեցական երգերի և սաղմոսների՝ «Մեր
 հայրենիք»ը առաջնորդէր վաղաժեռ Վարդանին դէպի
 յաւիտենականութիւն: Երբ սգահանդէսը մօտենում էր
 գերեզմանատան, միւս 4 դիակները շրջապատւած էին
 30 ձիաւորներով, որոնց առաջնորդում էին 3 ժանդարմ-
 ներ: Բազմութիւնը աւելի ևս յուզեց այդ անսովոր
 տեսարանից:

Հինգ մատաղ կեանքեր իրար կողքի թաղելուց, մի
 «եղբայրական» խոստում անելուց յետոյ ժողովուրդը
 վերադարձաւ քաղաք և խաղաղ ցրեց, լցւած բուռն
 ցասամբ դէպի կառավարութիւնը, որ անշունչ դիակ-
 ներին իսկ հանգիստ չի թողնում:

Կարսի գերեզմանատան մի խուլ անկիւնում սառը հողի
 տակ ընդմիջ ծածկւեցին հինգ անձներ ընկերներ, որոնք
 ամէն ինչ մոռացած, գիշեր-ցերեկ պատրաստուում էին
 ապագայ «գարնան կարմիր օրերի» համար:

«Պատահականութեան» չարաշուք Ասուածը խորտա-
 կեց նրանց վառ երազները. ճնշւածներին պաշտպանելու
 ու թշնամու գլխին ուումբ ու հրացան պայթեցնելու տեղ,
 նրանք իրենք զոհ գնացին իրենց ձեռքով պատրաստ-
 ւած նիւթերին:

Ոչնչացան հինգ երիտասարդ կեանքեր, յեղափոխու-
թեան նւիրած թանկագին ընկերներ: Բայց մի թէ կ'օգնե-
լանան և նրանց վառ յոյսերը, մի թէ մուսացութեան կը
տրւին նրանց ասածները, նրանց թանկագին յիշատակը...

Ներքև բերում ենք կարճ կենսագրական տեղեկու-
թիւններ իրենց մուրագներին չհասած այդ զոհերի մասին:

Վ Ա Ր Գ Ա Ն Տ Օ Ն Ո Յ Ե Ա Ն Յ. — Գիւղական ըն-
տանիքի զաւակ էր Վարդանը: Դեռ մանկութիւնից իր
վրայ զգացել էր թշուառութեան, աղքատութեան բոլոր
ծանրութիւնը և դարձել էր զգայուն դէպի թշուառ, դէպի
ճնշածը: Տանեւութ տարեկան հասակում կիսատ թող-
նելով կարսի քաղաքային դպրոցի դասընթացը, դուրս
է գալիս նա և մտնում ծառայութեան իր բազմանդամ
ընտանիքը տնտեսական քայքայումից ազատելու համար.
այնուամենայնիւ Վարդանը չի մտնում իր կրթու-
թիւնը և շարունակում է ինքնակրթութեամբ լրացնել
ուսման պակասը. առանձնապէս զբաղում է մայրենի
գրականութեամբ: Համեստ և շիտակ բնակորութեամբ
նա սիրելի ու համակրելի դարձաւ բոլոր շրջաններում:
Վազում էր ամէն տեղ, անում էր ամէն ինչ, միայն թէ
արած լինէր ուէ բան: 1902 թ. ին մտնելով Հ. Յ. Դաշ-
նակցութեան խմբերի մէջ, ընտրուում է քաղաքի ղեկա-
վարող մարմնի անդամ և այդ օրւանից օրէցօր աւելի
և աւելի եռանդով գործում յեղափոխական ասպարի-
զում և սիրելի դառնում բոլոր խմբերին: Չկար մի յան-
դուգն, վտանգաւոր յեղափոխական գործ, որին մասնակ-
ցելու ջերմ պատրաստականութիւն չ'յայտնէր և եռանդով
չ'կաշէր ու գլուխ չ'բերէր այն: Այսպիսի մի վտանգաւոր
գործի էլ զոհ գնաց մեր սիրելի Վարդանը, թողնելով մի
մեծ ու համակրելի ընտանիք առանց ապրուստի միջոցների:

Պ Օ Ղ Ո Ս Պ Օ Ղ Ո Ս Ե Ա Ն Ն (Աւոնիկ). — Մի կար-
ճահասակ, վառվառն աչքերով մատաղ երիտասարդ էր
Աւոնիկը: Թողնելով արտասահմանեան համալսարանները,
յափշտակած հայրենասիրական գաղափարներով, նա
թափառում էր կարսի շրջանի հայ գիւղերը, քարոզում
ու խրատուսում էր հայ ժողովրդին Ափսններով գիւղի
օգններում, իր շուրջը հաւաքելով խաւարի մէջ թաւալող
ամբոխը, ոգևորում էր նրանց հայ քաջերի պատմու-
թեամբ և կազմակերպում համակրողներից օժանդակ ու
գործող խմբակներ:

Թէ քաղաքում և թէ գիւղերում բոլորը սիրում էին
Աւոնիկին, դիմում էին նրան իրենց ներքին երկպառա-
կութիւնները վերջացնելու համար: Նա Հ. Յ. Դաշնակ-
ցութեան տեղական կոմիտէի շրջիկ քարոզիչն էր և
ամենայն անկեղծութեամբ ու բուռն ոգևորութեամբ
տանում էր իր ստանձնած գործը: Վերջին զինատար
խմբերի հետ մայր-հայրենիք գնալու պատրաստութիւն
էր տեսնում նա, բայց ահա կէս ճանապարհին զոհ գնաց
անսպասելի փորձանքին...

Ինքը Օրէսայում վերաբնակած տրապիզոնցի տաճ-
կահայ էր, 23 տարեկան: Երեւանի թեմական դպրոցը
վերջացնելով՝ նա անցել էր արտասահման ուսումը
շարունակելու դիտակորութեամբ: Մի քանի տարի Ենայի
համալսարանում լսելուց յետոյ վերադառնում է Վովկաս,
և չ'անսալով ծերունի մօր խրատներին, որոշում է նւիրել
յեղափոխական գործին: Անց ամսի չափ շրջիկի պաշ-
տօնը կատարեց նա ամենամեծ հմտութեամբ և բարե-
խղճութեամբ: Ապագայի համար նա տալիս էր աւելի

մեծ յոյսեր, բայց բոլորը տարաւ հետը սառը գերեզման...

Ի Ս Ա Ջ Ա Ն Ա Ռ Ա Ք Ե Լ Ե Ա Ն Յ. — 20րս մտերիմ
ընկերներ էին, դեռ Շուշու թեմական դպրոցի աշա-
կերտական սեղանի վրայ, երբ ուխտ արին, երգեցին
նրանք նւիրել յեղափոխութեան, անցնել ցաւերի և
տանջանքների աշխարհը, զբաղել հարազատների աշա-
տութեան գործով: Ուխտեցին և կատարեցին: Երկուսը
նրանցից (Մենակ և Թորգոմ) արգէն երկրումն են,
երրորդը (Նժդէհ) օգնութիւն է հասցնում ընկերներին,
չորրորդը հէնց ինքն էր, որ պատրաստուում էր երկրորդ
անգամ երկիր մտնել, բայց ճակատագիրը այլ կերպ
տնօրինեց:

Հաստատակամ, ամուր բնակորութեամբ, անկեղծ յե-
ղափոխական էր Իսաջանը. թեմական դպրոցը աւար-
տելուց յետոյ, իր ընկերների հետ կամաւոր զինւորական
ծառայութեան մտաւ, ապագայ գործունէութեան համար
այդ կողմից էլ պատրաստ լինելու համար: Աւարտեց,
պահեստի սպայի պաշտօն ստացաւ և թողնելով ծա-
ռայութիւնը, եկաւ Բագու, մի քիչ էլ կեանքի մէջ փոր-
ձառութիւն ձեռք բերելու համար, որպէս զի անցնի
երկիր զինւած ամէն կողմից:

Կարճ ժամանակում Իսաջանը դարձաւ Բագուի աշա-
կերտական խմբերի սիրելին, իր ոգեշունչ ու կրակոտ
ճառերի և անկեղծ գործունէութեան շնորհիւ: Աշակեր-
տական խմբերի հետ մի տարուց աւելի հայ գրակա-
նութեամբ ու պատմութեամբ պարապելուց և ազգային
ոգի ներշնչելուց յետոյ, Իսաջանը 1903 թ. ապրիլ
ամսին իր ընկեր Նժդէհի հետ անցաւ Բասեն մի պա-
տասխանատու ձեռնարկութեան աղոյղութիւնը ապահո-
վելու համար: Երկու ամսի չափ Բասենի գիւղերում
քարոզելուց յետոյ, իր ընկերով հետ նա նորից վերա-
դարձաւ Թուսաստան, մի ուրիշ ձեռնարկութեան գլուխ
անցնելու նպատակով: Բայց... ընկերը բռնեց, իսկ
ինքը... զոհ գնաց սոսկալի պատահարին: Կարեւր այն
կեանքը, որ այնքան արդէն բեղմնաւոր եղաւ կարճ ժա-
մանակամիջոցում:

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ն Ա Հ Ի Կ Ե Ա Ն Ն. — Ծնւել է
1878 թ. ին, Խարբերդի Հիւսէնիկ գիւղում: Ընտանիքի
անդամնիկն էր Յովհաննէսը. դիւղի մէջ նախնական կրթ-
ութիւն ստանալուց յետոյ՝ ծնողները նրան ղեկում են
Խարբերդի միսիօնարական դպրոցը: 20րս տարի մնում է
նա այնտեղ և 1894-ին ձգում դպրոցը: Քիչ յետոյ
թողնում է և Խարբերդը, մեկնում է Պոլիս, այնտեղից
Ամերիկա: Այդտեղ նա սկսում է աշխատել գործառնի
մէջ, օգնելու համար իր չքաւոր ծնողներին:

Ծանր աշխատանքի միջոցին չեն խեղդում նրա մէջ
մտաւոր ու բարոյական բարձր պահանջները: Ազատ ժա-
մերին նա յաճախում է ամերիկեան կիրակնօրեայ բարձր
դպրանոցը: Հայրենիքի կացութիւնը նա մի վայրկեան
անգամ աչքից չի թողնում: 1897-ին Նահիկեան ուրիշ
երեք ընկերների հետ, ինքնաբերաբար կազմում է դաշ-
նակցական մի կոմիտէ, որ և միանում է Ամերիկայի միւս
դաշնակցական կոմիտէների հետ: Նախանձախնդիր իր
կոմիտէի պատւին ու առաջադիւմութեան՝ նա ջանք չ'ինայեց
նրա շրջանը լայնացնելու: 1901-ից նա նետուեց աւե-
լի ընդարձակ պրօպագանդի շրջան, սկսեց քարոզել
հրապարակական ժողովներում:

Ծնողների և մի կարգ բարեկամների յորդորները —
որով կ'ուզէին յետ բերել նահիկեանին վտանգաւոր

ճանապարհից—ապարդիւն անցան: Նահիկեան միշտ մնաց աննկուն և աւելի ևս եռանդով փարեց գործին: Նա ուխտել էր միանգամ ընդ միշտ հաւատարիմ մնալ սիրած գաղափարին ու սկզբունքներին:

Եւ ահա 1903-ի յուլիսի 9-ին ձգեց Ամերիկան՝ հայրենիք ուղևորելու հաստատուն որոշումով: Առաջ յոյսերով անցաւ Լօնդօն, այնտեղից Պարիզ, Ժընէվ, Քիֆլիս, Կարս... ուսկից կազմակերպութեան խմբերի հետ պիտի անցնէր ներս... Բախտը, սակայն, արգելք եղաւ դրան... Դինամիտը ոչնչացրեց այդ թանկագին կեանքը, ոչնչացնելով նրա հետ և այն զինւորական փորձառութիւնները, որ նահիկեան ձեռք էր բերել մօտ երկու տարւայ ընթացքում Բանքրտի միլիցիայի մէջ իր արած վարժութեամբ...

Ռօդոստօցի ՍԱՐԳՍԻ մասին՝ յաջորդ համարում:

»ՎՐԱՍԱՆ«-Ը ԵՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔԵՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅՔ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ (Շարունակութիւն N° 9-ի)

Ազգային ինքնավարութիւն ձեռք բերելը Ռուսաստանում—ասում էինք մենք անցեալ համարում—կախած է գլխաւորապէս իրենց՝ փոքրիկ ազգութիւնների դիմացկանութիւնից, համերաշխութիւնից և ապագայ անխուսափելի կուռում նրանց ցոյց տալիք ուժից ու կորովից:

Եւ իրաւ ի՞նչ է սորվեցնում մեզ արիւնով ներկւած այն ուղին, որով ձեռք է բերել յոյների, սերբերի և այլ փոքր ազգութիւնների ազատութիւնը կամ Զւիցերիայի, Ամերիկայի դաշնակցութիւնների կազմելը: Ի՞նչ է սորվեցնում մեզ Լեհաստանի անտառներում և Կովկասի լեռներում կատարած եղեռնագործութիւնների ու սին ջանքերի պատմութիւնը: Եւ, վերջապէս, ի՞նչ դաս պիտի առնել այն ազգայնական կատաղի պայքարից, որ մղւում է այսօր համարեայ բոլոր խառն ազգաբնակչութիւններից կազմած երկրներում: Միմիայն նախապաշարածները կամ լոյսի առաջ աչք փակողները կարող են չխոստովանել որ Արաստանի կամ Կովկասի ինքնավարութեան իրականացումը ևս կը պահանջէ հերոսական ջանքեր, արեան գետեր, տոկուն աշխատանքի երկար ու ձիգ տարիներ:

Բնական հարց է ծագում այդ պարագաներում՝ հապա ի՞նչ դիքք են բռնելու վճարք և Կովկասի ինքնավարութեան ձգտող ուրիշ տարրերը՝ մինչև հեռու յաղթանակի ընթացք, այսինքն իրենց կեանքի այն երկարատե նօրմալ շրջանում, որը մերթ ընդ մերթ ընդհատուելու է յեղափոխական յուզումներով:

Կասկած չկայ, որ փոքրիկ ազգերի բռնելիք այդ դիրքը որոշւելու է այն նօրմալ՝ դրութեամբ, որը գոյութիւն ունի Կովկասում և որի նօրմալ՝ լինելը ոչ կարելի է ոչ էլ ներելի է աչքից թողնել:

Հնորհուրուս կառավարութեան ձեռք առած բացառիկ օրէնքների՝ Կովկասի բոլոր ազատ հողերը, ինչպէս և գրաւած հողերի ամենալաւ կտորները յանձնւած են ռուս տարրին և այն էլ տեղացիներից անհամեմատ աւելի խոշոր բաժիններով: Ռուս գիւղերի հարողակցութեան, ռուզման, առողջապահութեան և ապահովութեան համար ձեռք են առնում բացառիկ միջոցներ: Բնութեան

ամէն տեսակ պատահարների, ինչպէս և համաճարակների ժամանակ, աւազակութիւնների և այլ ձեւի յանցանքների դէպքերում, առանձին խնամակալութիւն է ցոյց տրուում դէպի իշխող տարրին պատկանող ազգութիւնը:

Նոյնն է և քաղաքներում: Ահսած կառավարչապետի դիւանատնից ու յաղատամիտ՝ դատաստանական շրջաններից և վերջացնելով հասարակ անտառապահներով, ոստիկաններով ու նոյնիսկ դռնապաններով—ամէն տեղ առաւելութիւնը տրուում է ռուսներին: Երկաթուղիների կառավարիչները մրցում են միմեանց հետ՝ հայ, վրացի բանւորների թիւը պակսեցնելու մէջ: Գործարանական վերատեսուչները չեն բաւականանում նրանով, որ շնորհիւ իրենց ազդեցութեան՝ ռուսների, հրէաների, եւրօպացիների գործարաններում չկան տեղացի ծառայողներ, նոյնիսկ բանւորներ: Նրանք ամէն ձիգ են թափում, որ սահմանափակեն հայ, թիւրք, պարսիկ բանւորների թիւը նոյնիսկ հայերի և թիւրքերի գործարաններում:

Հետեւանքը յայտնի է:

Միւսնոյն ընդունակութիւն ունեցող միւսնոյն աշխատանքը կատարող ռուսները, շնորհիւ ռուս տարրին յսուկացած մենաշնորհիւ արհեստական կերպով լայնացրած պահանջի, ստանում են աւելի բարձր պաշտօններ, աւելի բարձր վարձատրութիւն, քան իրենց կողքին աշխատող ոչ-ռուսները: Հողագործութեամբ պարապող ռուս գիւղացիք, շնորհիւ իրենց աւելի ապահով վիճակի, շնորհիւ գիւղական աշխատանքի համար ունեցած աւելի լայն միջոցների, ժամանակի ընթացքում գրաւում, վարձում, իրենց ձեռքն են գցում հարեան աղքատ տեղացիներին: Հողերը, անասունները: Ռուս գիւղերը սովորաբար տասնեակներով հովիւներ, մշակներ են պահում թիւրք, հայ, վրացի, լեռնականներից և այդպիսով աւելի ևս հարստանում նրանց հաշուով:

Ո՞վ կարող է հաշուել այն գումարը, որը շնորհիւ բռնականակալութեան սահմանած ազգային մենաշնորհի, վերացում է ամէն մի միջին հայի, վրացու, յոյնի, լեզգի գրպանից և փոխադրում միջին, հովանաւորած ռուսի գրպանը: Աւելացրէք սրան այն ծախքը, որ անում են հազարաւոր ընտանիքներ, հարկադրւած սորվեցնել երեխաներին ռուսաց լեզուն և ոչ օգտակար համարւած դէպքերում ծախսելով դրա համար ահագին գումարներ, և դուք վարկեան անգամ չէք կասկածիլ, որ այդ կողմնակի կերպով վերցրւած ու աւելորդ տեղը ծախսւած փոքր ազգութիւնների միլիոնները անհամեմատ աւելի բարձր են տէրութեանը ուղղակի կերպով վճարող տուրքերից և կարող են մրցել այն տոկոսների հետ, որ վճարում են աշխատաւոր տարրերը հարստութեան մենաշնորհ ունեցողներին:

Ռուս տարրը, ընդհանուր առմամբ—իսկ այս պարագաներում կարելի է խօսել միայն ընդհանուր առմամբ—ի հաշիւ իր հարեան մասը, ոչ արտօնեալ ազգութիւնների համեմատաբար բարգաւաճում, հարստանում է տարեց տարի, անհամեմատ աւելի լաւ է սնւում, աւելի լաւ ապրում: Գտնւելով աւելի նպաստաւոր նիւթական և քաղաքական պայմանների մէջ, նա անհամեմատ աւելի լաւ է կրթւում, կուլտուրապէս աւելի արագ է զարգանում և այդպիսով հանդիսանում է իր հարեաններից աւելի ուժեղ աւելի լաւ զինւած կեանքի կուրի համար:

Տարեց-տարի մեծանում է ռուս և ոչ-ռուս տարրերի անտեսական տարբերութիւնը: Եթէ այսօր միջին ռուս

գիւղացին, ծառայողը 2 անգամ է հարուստ միջին հասից ու վճարուց, 10 տարուց յետոյ նա կը լինի հարուստ 3 անգամ, 50 տարուց յետոյ 5-10 անգամ աւելի:

Վովկասում ստեղծուում է այդպիսով մի նոր քաղաքական մենաշնորհ վայելող տարր—ազգութիւն, որի կերպման ձևերը տարբեր են, բայց ոչ նւազ անարդար և ոչ պակաս ծանր, քան հողատեր-ազնւական և արդիւնաբերող-վաճառական տարրերի կեղեքումը:

Գժբախտաբար, տնտեսական այդ ճնշումով և փոքր ազգութիւնների թշուառացումով չեն սպառուում ոուսաց գերիշխանութեան չարիքները:

Հնորհիւ ոուս լեզուի պարտաւորեցուցիչ գործածութեան պաշտօնական շրջաններում, շնորհիւ ոուսերէն գիտցողներին տրուող անվերջ առաւելութիւնների ու ոուս իշխանաւորներին տրուող տեսանելի և անտեսանելի արտօնութիւնների,— ոուսաց լեզուն և ոուս սովորութիւնները (որոնցից շատերը դժւար թէ կարելի լինի ցանկալի համարել) տարեց տարի գրաւում են նոր շրջաններ, ձգում են աւելի և աւելի խոր արմատներ Վովկասում: Գրա հետ միասին աղճատում են մանր ազգութիւնների լեզուները, թուլանում, ոչնչանում են տեղական ազգային այն սովորութիւններն ու առանձնայատկութիւնները, որոնցով ոչ միայն միլիոնաւոր մարդիկ դարերի ընթացքում ապրել ու բաւարարութիւն են ստացել իրենց բոլոր նիւթական ու հոգեկան պահանջների համար, այլ որոնք նաև բնական զարգացման պայմանների մէջ իրենց ինքնուրոյնութեամբ գուցէ դասէին մարդկային լուսագոյն ստեղծագործութիւնների շարքում...

Հնորհիւ ազգային (ոչ-ուս) դպրոցների արգելման, շնորհիւ այն կապանքների, որ դրուում են մանր ազգութիւնների գրականութեան առջև, ոչ-ուս երեխաների ուղղել են թարկում է մի անբնական փոփոխութեան, նոր ձևի այլասեռման: Հատերը, մոռանալով մայրենի լեզուն, չեն կարողանում բացատրել իրենց մանկութեան ընկեր հարևանների, իրենց ծիծ տուող մայրերի հետ անգամ:

Միլիոնաւոր հայ, վրացի, թիւրք, լեզգի, պարսիկ, գիւղացի ու քաղաքացիներ մնում են խաւարի մէջ, զուր տեղը հայցելով օգնութիւն իրենց ցեղակից կրթութեամբ անհասանելի: Բռնակալ ընթացքով մեղքել է վերջիններիս մէջ սէրը դէպի իրենց ազգակիցները և նրանց պահանջները: Բոլոր ազգերը «հաւասար» են սորա աչքում տեսականապէս, իսկ էպպէս նա աւելի կապած է իշխող ազգութեան հետ... Փոքր, ճնշւած ազգութիւնների միլիոնաւոր անդամները իրենք կարող են հոգալ իրենց մասին, ենթակայ ամէն տեսակ նախապաշարունակների, ամէն տեսակ կեղեքումների՝ աւելի աչքաբաց հարևանների կողմից...

Այդ էլ բաւական չէ. Վովկասում տիրող նեխած մթնոլորտը գցում է նրանց և բարոյապէս, համերաշխութեան ու սիրոյ զգացմունքի տեղ ներշնչելով նախանձ և ատելութիւն:

Հեռու կրօնների պաշտպանութեան մտքից կամ եղած կրօններից մէկին առաւելութիւն տալուց՝ մենք այնուամենայնիւ անկարող ենք աչքներս փակել իրականութեան վրայ և չխոստովանել, որ կրօնական զգացումը շատ ուժեղ է դեռ Վովկասի ազգութիւնների մէջ և կազմում է ամէն մէկի համար մի սրբութիւն: Քանի որ դա այդպէս է, հասկանալի է թէ որքան զգոյշ պէտք է լինել այդ կէտի նկատմամբ. բայց անցնենք մեր կեանքին:

Արդարութեան ու բաւարարութեան ի՞նչ զգացմունք կարող է զարթել կովկասցի մահմէդականի մէջ, երբ նա տեսնում է թէ ինչպէս իր երկրում, իր վճարած տուրքերի գնով կառուցում են հոյակապ տաճարներ, պահուում են օտար քահանաներ, փառաբանում է ուրիշ կրօն, ուրիշ Աստուած:

Ի՞նչ զգացմունք, բացի ատելութիւնից ու վրէժխնդրութիւնից, կարող է ունենալ կախէթցի վրացին, շիրակեցի հայը, ծալկեցի յոյնը, լսելով սլաւօն ժամասացութիւն Ս. Նունէի գերեզմանի, Ղուսաւորչի մասունքների վրայ և համաշխարհային յունաց եկեղեցու կամարների տակ:

Կայ արդեօք ծնողների համար աւելի ծանր վերաւորանք քան այն, երբ ուղղափառ եկեղեցին հրամայում է ոստիկանի միջոցով, ոուսաց և միմիայն ոուսաց եկեղեցում մկրտել խառը ամուսնութիւնից ծնւած երեխային:

Կարելի է արդեօք երեւակայել աւելի մեծ անբարոյականութիւն, քան այն, որը բնականաբար արծարծում է փոքր և մանաւանդ ոչ ոուսագաւան ազգութիւններին պատկանող թոյլ անձնաւորութիւնների մէջ, որոնք հող, պաշտօն ստանալու համար, կամ «իշխող», բարձր դասակարգի մէջ մտնելու տենչով մի կողմ են գցում մայրենի լեզուն, սովորութիւնները և հաշից դրդւած՝ փոխում, վաճառում են իրենց համոզմունքները, հայրենի կրօնն ու հաւատքը:

Գժւար է, կարծում ենք, երեւակայել աւելի մեծ որբերգութիւն, քան այն, որ կատարում է ոուսագաւանութիւն ընդունած այն հայ գիւղացիների սրտերում, որոնք յաճախում են իրենց ծնողների, իրենց իսկական պաշտած սրբավայրերը միմիայն գաղտագողի ու մութ գիշերներով...

Ո՞ր բարեխիղճ մարդը այս պարագաներում կարող է անտես առնել ոուսաց ազգային գերիշխանութիւնից ծագած անսահման չարիքները և լուրթեամբ անցնել աղի արցունքով լի այն բաժակի մօտից, որ խմում են ամէն օր Վովկասի մանր ազգութիւնները:

Ո՞ր տրամաբանօրէն մտածող մարդը կը համարձակի հերքել, որ մանր ազգութիւններին պատկանող տարրերը իրաւունք ունեն և պարտաւոր են պաշտպանել իրենց ազգային շահերը ամբողջ կազմով, պաշտպանել սիստեմատիկ կերպով, ամէն օր ու ամէն բոլոր, ինչպէս սիստեմատիկ և տեղողական է այդ ազգութեան վրայ բռնանացող գերիշխանութիւնը:

Մի՞թէ նոյն բանը չենք տեսնում մենք և ուրիշ երկիրներում՝ Գերմանիա, Աւստրիա, Ունգարիա, ուր ճնշւած ու կեղեքուող լեհացիք, չեխերը, սլոյակները, խորվատները, հարկադրւած՝ սիստեմատիկ տնտեսական ու կուլտուրական պաշտպանողական կռիւ են մղում ազգային մենաշնորհ վայելող պրուսացիների, աւստրիացիների, իտալացիների, ունգարների դէմ, դիմելով շատ անգամ այնպիսի բացառիկ միջոցների, որոնք նորմալ պայմաններում կը համարւէին արհեստական ու անբնական:

Մի՞թէ նոյն բանը չենք տեսնում մենք և բնութեան մէջ, ամբողջ կենդանի աշխարհում, ուր ամէն մի բոյս, ամէն մի ծիւ ձգտում է ունենալ իր նմանը, տենչում է գրաւած լինել երկրիս թէկուզ ամենաչնչին մասնիկը. ուր ամէն մի կենդանի, ամէն մի թռչուն, ամէն մի կեանքով օժտուած արարած պատասխանում է իր վրայ տեղացող հարւածներին, իսկ վտանգը աճելու դէպքում ամէն

մինը միանում է իր նմանների հետ, իր անձի ու ցեղի պաշտպանութեան համար:

Ի ն ք ն ա պ ա շ տ պ ա ն ու թ ի լ ն ը բնութեան ամենահիմնական օրէնքներից մէկն է: Նա անհրաժեշտ պայման է բուսական և կենդանական տեսակների գոյութեան համար, դա այն հիմնաքարերից մէկն է, առանց որի կանգ կ'առնէր բնութեան զարգացումը, մարդկութեան առաջադիմութիւնը:

Կասկած չկայ, որ ռուս գերիշխանութեան տակ հեծող Կովկասի ազգութիւնները նոյնպէս բացառութիւն չեն կազմելու այդ օրէնքից, կանգնելու են հակակշիռ իրենց գլխին տեղացող հարւածներին և իրենց ազգային ամբողջ գոյութիւնն ու զարգացումը ապահովելու են իրենց կեանքի բացառիկ պայմաններին համապատասխան միջոցներով:

Անշուշտ, կը գտնուին անհատներ, նոյնիսկ խմբեր, որոնք կուրացած Ֆրազների ու վերացական դատողութիւնների մշուշով կամ պարզ երամական բնազդից՝ հետեւել մեծ, թէկուզ տարբեր պայմաններ ունեցող երկրների հոսանքներին՝ կը համարեն այս պատճառաբանութիւնը սխալ միասակար:

Սակայն, վրացի, հայ և միւս ճնշւած ազգերի սուտար մեծամասնութիւնը Կովկասում, իր առողջ դատողութեամբ ու հոտառութեամբ աչքից չի թողնի իր բացառիկ կացութիւնը իբրև որոշ ազգի անգամի և կ'ըմբռնէ իրականութեան պահանջները:

Եւ ինչպէս անձնական, ընտանեկան, կորպորատիվ (դասակարգային) նեղ շահերը չեն արգելում նրան զբաղել նաև աւելի լայն հարցերով, այնպէս էլ մօտ և հեռու ապագայում իրագործելիք սահմանադրութեան, ազգային ինքնավարութեան, սօցիալական վերածնութեան անհրաժեշտ բայց հեռու և ուր նպատակները չեն խանգարելու նրան՝ հէնց այսօրանից պաշտպանել ռուսաց ազգային-կառավարական մենաշնորհի տակ հեծող հայ, վրացի, թիւրք և այլ ազգութիւնների կեանքի ու առաջադիմութեան ամէն օր բռնաբարւող անկապտելի իրաւունքները: Այլապէս, — մինչև հեռււոր արդար կարգերի իրականացումը, — ճնշւելով, կեղեքւելով աւելի ուժեղների կողմից՝ մանր ազգութիւնները կը թուլանան, կը լքւին, կը մարին:

Միմիայն այս ճշմարտութեան քաջ գիտակցութիւնը կարող է ապահովել Կովկասի բոլոր ազգութիւնների գոյութիւնը և անսայթաք ու զուգընթաց առաջադիմութիւնը:

Միմիայն այս ճշմարտութեամբ լուսաբանւած ուղղութիւնը պիտի լինի վրացի, հայ և բոլոր ճնշւած մանր ազգութիւնների նշանաբանը՝ թէ երկարատև, խաղաղ և թէ փոթորկալից կուրի ընթացքով:

(Կը շարունակւի)

Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ո Ւ Ս

Գալիցիոյ գաղանցանքի մէջ.—Տէնորական նոր գործողութիւններ.— Կանչելին պաշտօնանկ.— Խօսուածիւններ:

Թիֆլիս, 20 դեկտեմբեր 1903

Մեր դահիճները այժմ իրենց շաքից էլ վախենում են: Կովկասի ամենազօր բունակալ Գալիցիոյ գիշեր ու ցերեկ քունը կտրած՝ ամէն տեղ հայ տէնօրիստի սուտերն է

տեսնում: Իր փոխանորդ գեներալ Ֆրեդէյի հետ նա այժմ ողբերգական մի կատակերգութեան ներկայացումն է տալիս Թիֆլիսի բնակիչներին. հարիւրաւոր զինւորներ՝ ինժեներների ու օֆիցերների ղեկավարութեամբ եռանդով փորում են պալատի շուրջը և ուշ ուշով հետազօտում են հողը, մի գուցէ այնտեղ թաքցրած լինին բռնկող նիւթեր. . . Խելագարը, ասում են, գիշերը ինչ որ ճարձատիւն է լսել պալատի տակ և ինչ որ սպանական նամակներ է ստացել. . . Ոչինչ չեն գտնում և կառավարութիւնը միայն ծաղրի առարկայ է դառնում: Նա հրամայել է փորւածքի գծով մի անցք շինել պալատի շուրջը, ուր զինւորները պիտի հսկեն շարունակ, որպէս զի հանգիստ քնէ կառավարչապետը. ապա թէ ոչ «վախկոտ» հայերը, «մի գունդ միս» ներկայացնող հայերը—այդպէս է Գալիցիոյն անւանել հայերին կայսրի առաջ—կարող են մի գեղեցիկ օր օգը ցնդեցնել կովկասեան ամենազօր հրամանատարի պայատը. . .

Գաւառներից ևս մեղ հասնում են սրտապնդող լուրեր: ԳԱՆՉԱԿՈՒՄ, դեկտեմբերի 7-ին տէնօրի է ենթարկւել մի գաղտնի ոստիկան:

ԱՆԱԼԲԱԼԱՔՈՒՄ սպանւել է էլի մի ոստիկան: Տէնօրիստները ազատ են:

ԱԼԷՔՍԱՆԳՐՕԼՈՒՄ սպանւել է կարսեցի մատնիչ ձիաւոր Պետրոսը:

Սպանութեան փորձ եղաւ, դժբախտաբար անողորմ կարսի ոստիկանապետ Խերխուրիձէի վրայ. ծանր վիրաւորւեց նրան ընկերացած ոստիկան Գուսգիէվ. գնդակներից մինը ծակեց նրա կուրծքը:

* * *

Էջմիածնի սինօդի տխրահռչակ պրօկուրօր Կանչելի պաշտօնանկ եղաւ: Նրան զրկեցին մինչև իսկ պաշտօնական համագրեցութիւն ու թօշակից: Ինչ հանելուկ է այս. . . առայժմ անըմբռնելի է:

ԿԱՐՍԻ շրջանում կառավարչական մի նոր Յանձնաժողով՝ բազմաթիւ զինւորներով շրջում է և աշխատում երեսփոխների ու հոգաբարձուների ստորագրութիւնները հաւաքել, որով պարզւէր, թէ իբր հայերը իրենց յօժար կամքով են յանձնում եկեղեցական գոյքերը:

* * *

Ռէակցիան՝ խելակորոյս հարւածում է աջ ու ձախ Ամեն օր նոր խտութիւններ: 'Հայ ազգաբնակչութեան վրայ ստրսափ ձգելու նպատակով՝ բանտարկուած՝ ու արքորւում են բազմաթիւ հայեր հասարակութեան բոլոր խաւերից: Աքտրւած են առայժմ՝ Բագուից 15 հոգի, Երևանից՝ 23, Թիֆլիսից՝ 7, Կարսից՝ 12. ուրիշ տեղերից արքորւածների թիւը դեռ չգիտենք:

Թիֆլիսում բանտարկւածների թւումն են «Նոր դար»-ի խմբագիր Սպանդարեան, նրա մշտական աշխատակից Յովհ. Մալխասեան («Նոր դար»-ի հրատարակութիւնը այդ պատճառով դադարած է), բժշկապետ Նաւասարդեան, Ստեփան Զօրեան, ուսանող Ստեփանեան:

* * *

Հայկական ինքնապաշտպանութեան և Կօմիտէն նոր թուուցիկներով մերկացնում է կառավարութեան արարքները և կուրի յորդօր է կարդում հայ ժողովրդին:

Ս Ա Ր Ա Ֆ Օ Վ Ի Ն Ա Մ Ա Կ Ր

Մակեդոնական շարժման պարագլուխ Բ օ Ր Ի ս Ս ա - ր ա Ֆ օ Վ ի որ Մակեդոնիայում իր ձեռքով վարած փայ - րուն կռիւներից յետոյ, գրեթէ հրաշքով ազատեց ապրս - տամբուլեան թատրից, իր ընկեր և զինակից Գերջիկօվի հետ անցաւ Եւրօպա՝ շոշափելու համար քաղաքական շրջանների տրամադրութիւնները և տեսնելու մակեդո - նական դատի ականաւոր պաշտպանների հետ: Նա այ - ցելից Վիեննա, Պարիզ, Լօնդօն, Ժընէվ և Ռոմ: Պարիզ եղած միջոցին՝ Սարաֆօվ հետեւեալ նամակը հրատա - րակել տւեց «Պրօ Արմէնիա» - ի մէջ, ուղղւած՝

Հ ա յ ը ն կ ե Ր ն ե Ր Ի ն

Պարիզ, 29 դեկտ. 1903 թ.

Խորապէս դժգոհած ան չնորհաւորութիւններից ու ջերմ համակրութիւններից, որ Հայ Յեղափոխական Դաշ - նակցութիւնը արտայայտեց ինձ Մակեդոնիայից իմ վերա - դարձիս, ինձ չափազանց հաճելի է օգտուել այդ առթիւից եւ մի քանի խօսք ուղղել Ձեզ «Պրօ Արմէնիա» - ի միջոցով, որ այնքան իրաւամբ յարգուած է՝ մարդասիրական մի դատի իր ստանձնած պաշտպանութեան համար:

Հ ա յ ը ն կ ե Ր ն ե Ր

Արտանց չնորհակալութիւն յայտնելով Ձեզ՝ Ձեր բարե - մտովութիւնների ու ջերմ համակրանքի համար, ես մի ան - դամ եւս ինչպէս ևս ընդունել մակեդոնացիների կողմից եղբայրական համերաշխութեան մեր անխախտ հաւատքը - ները:

Այդ համերաշխութիւնը հայերի եւ մակեդոնացիների մէջ մենք արտայայտեցինք արդէն Եւրօպայի առջւե 1899 - ին, երբ ներկայացրինք հաւաքական մի յայտարարագիր Լահէի խորհրդաժողովին:

Այդ համերաշխութիւնը հայերի եւ մակեդոնացիների մէջ մենք շեշտեցինք ընդհանուր գործակցութեամբ Համի - դեան լծի դէմ, որ մենք կրում ենք միասին:

Յուսանք, հայ եղբայրներ, որ՝ առաջիկայ դարձան այդ եղբայրական համերաշխութիւնը պիտի յաղթանակէ ընդ - հանուր ու վերագոյն մի գործակցութեամբ, որը կը տապալէ լատինացիների եւ կը հարկադրէ Եւրօպային ի կատար անել մարդասիրական այն առաքելութիւնը, որ նա ստանձնել է, ստորագրելով Բերլինի դաշնագրի 23-րդ եւ 61-րդ յօդուած - ները:

Յուսանք, որ այդ փրկարար գործակցութիւնը կը փշրէ շղթաները երկար դարերից ի վեր մարտիրոսացւած՝ երկու ազգերի:

Կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ Մակեդոնիա, կեցցէ՛ մարդ - կային համերաշխութիւնը:

ԲՕՐԻՍ ՍԱՐԱՓՕՎ

Ս Ա Ճ Ի Ա Ն Պ Ա Տ Ի Օ

Տարօնի պէս. Կօմիտէի որոշումով՝ անցեալ նոյեմբե - րի 14-ին Խնուսի մէջ տէնօրի է ենթարկուած ինուսցի Տ ի գ Ր ա ն Գ և Ո Ր Գ Ե ա ն, իբրև դաւաճան:

Նա յայտնի էր յեղափոխական շրջաններում «Ազրայէլ» կեղծ անւան տակ: 1896 թվին երգւել էր ծառայել հայ յեղափոխական դատին, բայց շուտով դաւաճանից իր խօսքին: Հրապուրւելով մեր դահիճների ոսկիներով, նա դարձաւ լրտես, մտաւ ոստիկանութեան ծառայութեան մէջ և ուղղութիւն ու փաստեր էր տալիս կառավարու - թեանը իր նախկին ընկեր Արամ Արամեանի գործի քննու - թեան միջոցին, որը և հասցրեց վերջինիս կախաղան. . . Գաւաճանութեամբ ստորագրած լինելով իր մահւան

դատավճիռը, Ազրայէլ փոխում էր միշտ իր պաշտօնա - վարութեան կէտերը, յուսալով, թերևս, որ ժամանակը մոռացութեան կըտայ իր սև գործերը: Բարեբախտաբար դեռ ևս չէ մարած հայի պատասխանութեան դպացմունքը, դեռ շողում է հայ տէնօրիստի վրէժխնդիր սուրբ:

Գաւաճանը ստացաւ իր արժանի պատիժը, — վաղաժամ կորած ընկերների ոսկորները կարող են հանդէս գերեզ - մանի մէջ . . .

Մեզ հաղորդում են Կարինից (դեկտ. 2), որ Բասենի կուրի միջոցին գերի ընկածներից մէկը՝ Ա ռ ա ք Ե Լ Մ կ Ր տ Ե ա ն վախճանւած է քաղաքի բանտում և թաղւած մեծ շուքով:

Բաթումից մեզ հաղորդում են, որ սրանից մի քանի ամիս առաջ Արդվինում բանտարկւած 40 հոգին (որոնց մէջ է և Գարմշատի ուսանող Գէորգ Տէր-Աբրահամ - եան) ազատւած են բանտից:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՒՐՆ ստացած է՝

Ամրիկայի Բրիչլպօ ռոտ քաղաքից՝ Բոյաշեանից 20. 60 Փր.: Արեւսնայի 17 Փր.: Ա. Գ. 7 Փր. Բրօշերքերի ու պատկերների վաճառումից 27 Փր.:

Բուլղարիայի Ս Լ Ի Վ Է Ն քաղաքից՝ Խաչ. Յովհ. 40 Փր., Տ. Արա - քել 5 Փր.: Ռումանիայի Բրաիլա քաղաքից Ս. Բու. 35 Փր.: Ոսկանս պատի «Իրամ» խմբից երկու անգամ ղրկուած՝ 6000 Փրանք:

Ընդհանուր գումար 6124 Փրանք 60 սանտիմ:

Արի՞՞՞՞. նախորդ համարում Արեւմտեան թիւքից հաշի մէջ տպւած էր՝ Ֆիլիպպէի «Աստղիկ» խմբից 50 Փր., պէտք է լինի՝ «Աստղիկ» խմբի ձեռամբ ստաց. 50 լեւ ոսկի ընկերական երեկոյթէ մը:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԳՐ. ԿՕՄԻՏԷՆ՝

ՖիլԱՏՐԻՓԻԱՅԻ Կօմիտէին ձեռամբ, 1901-ի հաշւէն.

Կ. Օ. 13. 50 դոլար, Բ. Ե. 7. 50, Թ. Փ. 7. 50, Յ. Ն. 6. 50, Դ. Գ. 1. 50, Ա. Ե., Ա. Յ., Գ. Ե., Յ. Գ., Գ. Է., Ա. Յ., Պ. Մ. 25-ական սէնթ: Այլուայլ հասոյթներէ 4. 87 դոլար: Գումար 43 դոլար 12 սէնթ:

1902-ի հաշւէն.

Կ. Օ. 108. 50 դոլար, Է. Բ. 50, Յ. Ն. 28, Թ. Փ. 23, Պ. Ն և Տիկ. Կ. 20, Բ. Ե. 18, Մ. Գ. 12. 50, Բ. Բ. 12, Տիկ. Մ. Թ-իսն և ի-իսն, Ա. Գ., Տիկ. Ն. 10-ական, Գ. Թ. ու եղբ. 9. 75, Դ. Գ. 8, Մ. Դ. 7. 75, Ն. Յ. 8, Կ. Ե. 7. 75, Ա. Ե. 5. 25, եղբայրք Է., Տիկ. Գ., Ա. Ա., Ս. Ս., Տիկ. Կ. 5-ական, Յ. Դ. 4. 50, Պ. Մ. 3. 75, Ա. Ե., Գ. Մ., Դ. Տ. 2. 75-ական, Մ. Ե. 2. 50, Գ. Մ. 2. 25, Յ. Պ., Փ. Ա., Դ. Ե., Ն. Փ., Ս. Մ., Տիկ. Փ., Ուն 2-ական, Գ. Ա. 1. 75, Ե. Ա. 1. 50, Մ. Մ. 1. 50, Գ. Թ. և Զորս Ամօնը մէյ-մէկ, Ս. Ե. 25 սէնթ: Այլուայլ հասոյթներէ 1. 87, Ընկեր Կ. Օ-ի պատկի առթիւ 52. 50 դոլար: Գումար 475 դոլար 12 սէնթ: Ընդհանուր գումար 518 դոլար 24 սէնթ:

Զ անքըրտի Կօմիտէին ձեռամբ 1902-ի հաշւէն.

Յ. Ն. 35. 20 դոլար, Է. Թ. Ե. 35, Գ. Դ. 38, Ս. Ո. 27. 20, Ա. Ն. 20, Համակրողներէ 32. 60 դոլար: Գումար 178 դոլար:

Ն Ի Լ Ա Ր Ի Փ Ի Ր Թ Ի Կօմիտէին ձեռամբ 1902-ի հաշւէն.

Ա. Ո. 36 դոլար, մրէժ 31, Գ. Պ. 26, Ա. Դ. 12. 50, Ա. Տ. 12. 50 Փ. Տ. Օ. 2, Համակրողներէ 24 դոլար: Գումար 145 դոլար:

Թ Ր Օ Յ Կօմիտէին ձեռամբ 1903-ի հաշւէն.

Սանիմ, Հարւած, Վարդան, Վազգէն, Առիժ 10-ական դոլար, Թափառական, Գուրգէն Գայլ Վահան, Ամազոն, Փարսատ 5-ական, Միլլ 3, Զաւէն, Մարթին 2-ական, Յետու, Արտաշէս մէյմէկ, ամսավճարներ և ուրիշ աղբիւրներէ 32. 62 Գումար 131 դոլ. 62 ս.: Ընդհանուր գումար 962 դոլար 86 սէնթ:

ՎՐԻՃԻ ԿԵԳՐ. ԿՕՄԻՏԷՆ՝

Մ Ի ն ա Ր է Թ Ի ց՝ Եղ. Ս. Ա. 500 դում, Որ. Բ. 2. 250, Եղ.

Ս. Շ. 200, Նոյ. Գ. Է. 200, Որ. Մ. Է. 100, Ն. Ա. 100, Կ. Տ. 20, 76, Տնդացի 100, Ա. Յ. 40, Ն. Է. 40, Ուն 150, Անձանօթ Ա. Ռ. Բ. Ա. 200, Բէգից 200, Ե. Մ. 25, Արմենական կազմաւորւած խմբից 30, Զ. 20, օր. Արիմնիկ 20, „Ջօլա“ խմբի 6 անուայ անդամավճար 200, „Կարօ“ խմբի 2 ամուայ անդամավճար 40, „Իրիկ“ խմբի 2 ամուայ անդամավճար 22 դուան: Գումար 2532 դուան:

ԳԱՅԻՐԷԻ ԿՈՒՖՈՒՆԷՆ՝

1903 թիւի մայիսէն դեկտեմբեր՝ Ենթակոմիտէի կազմակերպած վիճակահանումը ստույգ արդիւնք 2256.50 դուրուշ ողջ, Ա. Էվիանի որդւոյն միտուութեան հանդէսին հանգանակւած 350, Կորին խումրի անդամավճար 260, Նոյն խումբէն Աշոտ-Երկաթի կազմակերպած վիճակահանումը ստույգ արդիւնք 227, Բաժնի խումբի անդամավճար 149, Նոյն խումբէն միջոցաւ 8. Թաթոսեան, Անտոն 10-ական, Վ. Թաթոսեան, Ե. Բաւալուքեան, Ա. Յովսէփ, Ժիւստ 5-ական, Միհրատ խումբէն 30, Նոյն խումբին միջոցաւ Աշոտ 15, Մ. Իշխանի, ապրիլ 15, Սմբատ 10-ական, Գ. Գալֆայան 8, Պարոյր, Մարտ 5-ական, Սիւնի խումբէն 70, Անուսիտ 90: Միսնիէն Ժիւրայր 97.50 դուրուշ ողջ: Համագումար 8665.50 դուրուշ ողջ:

ԲԱՐՉՐԱՎԱՆԳԱԿԻ Պատ. Կեդր. Կոմիտէն՝

Սաւոյ 2որի Կեդր. Կոմիտէի միջոցաւ տուգանք Ն... երէ 289 դահեկան, տուգանք ծովափէն 200, տուգանք Խուզէն 832, տուգանք Ն... երէ 200, եւս 200, եւս 100, Նէր Բզումնեաց Սամարիայ գիւղից 108, Ապառաժ գիւղից 50, Ալահունեսաց Բուրասան-գիւղից 300, օգնութիւն վտանգւած ընկերոջ Շուշանաշէ գիւղի խմբից 200, Գոմոր գիւղի խմբից 220, Հրաւան գիւղի խմբից 160, Կար գ-ի խմբից 80, Սողոմ գ-ի խմբից 50, -ից 200 դահեկան: Գումար 3289 դահեկան:

ՍՐԳԱՏԱՆԻ Կեդր. Կոմիտէն՝

1. Բաղաբի շրջան

1902 թ. սեպտեմբերից մինչեւ 1903 թ. սեպտեմբերի 15-ի մուտքը. — Օր. Մ-սարեանի պարահանդէսից 36 ռ. 25 կօւ., վիճա- կախաւորից 3, օրհորդների խմբի վիճակախաւորից 55, օր. „Ջարուհի Դեբոյան“ խմբի երեկոյթից 100, Նոյն խմբի Զանգ-գիւղումից 25. 77, Նոյն խմբի անդամավճար 32. 85, Աշակերտական միութիւնից 100, Ալագեազ խմբի „Աւետիսից“ 90. 10, Վաստակաւորների ա. խմբի անդամավճ. 29, Վաճառականների ք. խմբի անդամավճ. 83, Համերգից 140. 60, Գործակատարների ա. խմբի անդամավճ. 20, Գործակատարների ք. խմբի անդամավճ. 62, Ներկայացումից 19. 67, Կաշիկերուի խմբ. 32, Արհեստաւորների խմբ. 50. 4, Նկար- ներից 83. 56, Հացկերոյթից 74. 30, Անկախ խմբ. 7. 85, Երկաթ խմբ. 35. 70, Թերթով հանգանակւած 38. 60, Փունջ խմբ. 21, Ժաղկախումբ 7. 50, Սերոբ խմբ. 6. 90, Հացկերոյթից 43. 48, Երազ խմբ. 47. 61, Վազգէն խմբ. 9, Հացկերոյթից 5. 16, Սլաք խմբ. 16, Վիճակախաւորից 20. 10, Հեղձ խմբ. 19. 20, Հացկերոյթից 90, Դնտէրգէնտ խմբ. 30, Արասի խմբ. 30, Կաշիկերուի խմբ. 103. 60, „Աւետիսից“ 29. 15, Ներկայացումից 91. 15, Բուժէտից 159. 54, Նէր Միսնից 10թուց 20, Նէր Լաստից 10, Նէր Սոկրատից 1200, Նէր Տէրեանից 1500, քժ. Սարեանի հանգա- սակւած 29. 39, Երկաթի ատրճանակից 20, Բաց նամակներից 6. 80 ուրբի: Գումար 4628 ուրբի 14 կօպէկ:

2. Արարատի շրջան

Նէր տիկիներից 45 ուրբի, ապառի մացած 1902 թ. 58: Հետեւեալ խմբերից՝ Տիգրիս 5, Զաւառ 5, Վաճ. Խ. Փ. 6. 60, Փայլակ 3. 75, Արաքս 6. 25, Ինէժ 3. 75, Բարդոզ 7. 50, Աշտիշատ 4, Դար 7. 20, Ժաղիկ 5, Զին. ոճ 3. 75, Սիկան 3. 75, Յոյս 7. 50, Արհեստ 7. 50, Միութիւն 10, Ա. շարունի 6, Ժաղիկ Սամոյ 5, Պարտէզ 15, Սիս 4, Մտրակ Գումակ Գումակ 4, Թաթոսեան 4, Որտոր 3. 75, Աշխոյժ 4, Դորդան 6, Կարապար 9, Ոյս 3. 75, Դաշոյն 3, Մշակ 5, Զեփիւն 3, Բուլուք 3, Արծիւ 6, Կոկոն 6: Հոդակոյտ գիւղի խմբերից՝ Վրան 5, Օգնական 5, Մասիս 10, Արծիւ 10, Հարաւորից 3. 50, Պլաստին 2. 50: Կորիզ եւ Չար գիւղերի խմբերից՝ Աղբւր 6, Որտոր 10, Միութիւն 30, Պարտէզ 27, Դաշոյն 6, Զաւառ 5, Յոյս 15, Ժաղիկ 10, Ժաղիկ Սամոյ 10, Զեփիւն 5, Թաթոսեան 8, Մտրակ 6, Բարդոզ 15, Արհեստաւոր 10: Ապառաժ գիւղի խմբերից՝ Բուսիկ 5, Կարապար 18, Դորդան 5, Աշխոյժ 8, Ցուլակ 8, Թափանցիկ 4 ուրբի: Գումար 538 ուրբի 5 կօպէկ:

3. Արմաւիրի շրջան

Հետեւեալ խմբերից՝ Անկախ 24 ուրբի, Ալէկո 15, 30, Նոր- ուժ 11, Դա-է-վրէժ 18. 80, Արա 5, Արամայիս 12. 50, Կոկոն 2. 30, Առիւծ 3. 40, Արմաւիր 6, Թաթոսեան 12, Անուստ 4. 20, Արմաւիր,

Թաթոսեան Անուստ խմբերից 26. 10, Հարսանիքից հանգանակւած, Պողոսի միջոցով 27. 61, Համոյի միջոցով 15. 50 ուրբի: Գումար 233. 71 ուրբի:

4. Բասախի շրջան

Կարմիր Կարի խմբի „Աւետիսից“ 100 ուրբի, Խթան-Կարմիր ունի խմբ. 21. 65 ուրբի: Գումար 121. 65 ուրբի:

5. Բարձր-Տեղի շրջան

Հետեւեալ խմբերից՝ Ոսկէհանց 25. 80, Հազարեակ-հարիւրեակ 7. 10, Գժարոյժ 10, Հազարեակ 15՝ Բարձր-տեղ 254. 20, Վիճա- կախաւորից 13, 2որից 52 ուրբի: Գումար 377. 10 ուրբի:

6. Նիգի շրջան

Հետեւեալ խմբերից՝ Առիւծ 9 ուրբի, Սիւրեան 12, Եր-կալայ 4, Ժիւ-Պալ 6, Արծիւ 8. 10, Երէց 8. 70, Կարաբերդ 20. 80 ռ.: Գումար 67. 60 ուրբի:

7. Ծաղկաձորի շրջան

Ծաղկաձորի խմբ. 37 ռ., Տասն խմբերից 24. 45, Ռաման խմբ. 10 ուրբի: Գումար 71. 45 ուրբի:

8. Զրաբաշի շրջան

Հետեւեալ խմբերից՝ Աւազի Միւնուի 21. 5 ռ., Վազր 21. 45, Զարմայր 26. 20, Առիւծ 29. 85, Հրազդանի ա. ք. գ. խմբ. 14. 60, Կայծակ 4. 15, Կալ 2. 30, Ազատ 3. 25, Արարատ 3. 25, Արա- մայիս 6. 75, Արաքս 4. 40, Միքո 4. 15, Ամրոց 1. 20, Օվայիս 3. 5, Հացկերոյթից 37. 80, Ն՝ 30 Թերթով հանգանակւած 24. 85 ռ.: Գումար 208. 30 ուրբի:

9. Ազատ Գետի շրջան

Հետեւեալ խմբերից՝ Վարդենի 19 ուրբի (Ն՝ 5 Թերթով), Առատ գետ 30. 50, Մարմար 8. 50, Ծաղկախմբից 20, Արաքս 4. 70, Աղբիւր 8, Վարդենի 8 ուրբի: Գումար 98. 70 ուրբի:

10. Ազատ Դաշտի շրջան

Վարդութիւնից 651. 37 ուրբի, „Աւետիսից“ 50: Հետեւեալ խմբերից՝ Ուխտ 10, Պողոստու պարտէզ 116. 80, Ազնիւ 50. 65, Վարազ 34. 10, Տարափ եւ Հարօս 22. 80, Բարձր 11. 75 ուրբի: Գումար 947. 47 ուրբի:

11. Տրտում Գետի շրջան

Սրճնաց կ. 9. 85, Ցողուն 13. 35, Տրտում 13. 95, Սլաք 9. 90, Արշալոյս 8. 60 ուրբի: Գումար 55. 65 ուրբի:

12. Արփա-Հայի շրջան

Թերթով հանգանակւած 70 ուրբի, անդամավճար 118: Գու- մար 188 ուրբի:

13. Նոյեան-Տապանի շրջան

Ունիւր հանգանակւած 57. 15 ուրբի, Ն՝ 16-ի Թերթով հան- գանակւած 89, Թերթով հանգանակւած 52. 30, Նէր Ափի Զան-Յա- կոբից 25: Հետեւեալ խմբերից՝ Տապան 17. 20, Սերոբ 6. 45, Վրէժ 11. 40, Կաշիկերու 20, Մազնիս 16. 30, Արաքս 14. 85, Գումակ 20, Արծիւ 15, Միջակէտ 11. 20, Տապան 17. 20, Սերոբ 6. 50, Կաշիկերու 12. 60, Մազնիս 35, Արաքս 4. 50, Գումակ 20, Արծիւ 11 ռ.: Գումար 461. 65 ուրբի:

14. Հովիտի շրջան

Ասող խմբից 18 ուրբի, երեկոյթներից 112, Լիճ քաղաքի ներկայացումից 44. 45, Գառ-քաշ գիւղի Գառնիկ խմբ. 21. 10 ռ.: Գումար 21. 10 ուրբի: Ընդհանուր գումար 8193 ուրբի 12 կօպէկ:

Ա Ջ Գ

Հատով „Դրօշակ“ ստացողներին խնդրում ենք վերա- նորոգել իրենց հասցէները:

Այն բոլոր անձանց, որոնք չեն կրկնիլ իրենց պո- հանջը „Դրօշակ“ ստանալու մասին, Յունեարից սկսած չպիտի ուղարկուի Թերթով:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ „ԴՐՕՇԱԿ“

Խմբագրութեան գիմել հետեւեալ հասցէով՝
Rédaction du „Droschak“, Genève (Suisse)